

Studiewijzer en bronnen

bij de onderwijseenheid Middeleeuwen-2 (ENGS-MID2)

De middeleeuwse samenleving: tijd van steden en staten
(ca. 1000 – 1500)

1^e editie, januari 2008

Nico Lettinck
Christelijke Hogeschool Windesheim, Zwolle
School of Education
Lerarenopleiding Voortgezet Onderwijs
Vakgroep Geschiedenis

Studiewijzer

Inleiding

De tweede onderwijseenheid over de middeleeuwen sluit naadloos aan bij de eerste (MID1: *Het middeleeuwse christendom: tijd van monniken en ridders (ca. 500-1000)*). In het eerste deel lag het accent op de religieus-kerkelijke ontwikkelingen; in het tweede deel gaat het vooral om politieke en sociaal-economische ontwikkelingen in de (laat)middeleeuwse samenleving. Volgens de indeling van de commissie De Rooij spreken we over de tijd van steden en staten (ca. 1000-1500).

Het zal duidelijk zijn dat deze indeling enigszins kunstmatig is, want de kerk blijft een belangrijk stempel op de samenleving drukken. Maar in deze module komen ook tegengeluiden aan de orde: er kwam kritiek op de dominante positie van de paus in wereldse en kerkelijke zaken. Sommige critici werden als ‘kettters’ uit de kerk gezet. Andere pasten zich een beetje aan en werden zelfs heilig verklaard (Franciscus van Assisi: 4 oktober, werelddierendag).

In de tweede helft van de middeleeuwen ontstonden ook talloze geheel nieuwe instellingen die de grondslag hebben gevormd van het moderne Europa: steden, universiteiten en parlementen.

Vanaf de elfde en twaalfde eeuw komt de geschiedenis van West-Europa in een stroomversnelling terecht. De bevolking neemt toe, nieuw land wordt in cultuur gebracht, steden ontstaan, de ‘internationale’ handel neemt toe en technische verbeteringen in de landbouw zorgen voor een hogere productie. Interessant is de vraag wat deze ontwikkelingen met elkaar te maken hebben en wat precies de motor achter die veranderingen was.

Het laatste gedeelte van deze onderwijseenheid gaat over de cultureel-religieuze vernieuwingsbeweging die in de veertiende en vijftiende eeuw op talloze plekken in West-Europa zichtbaar werd. In Italië zien we het humanisme en de eerste renaissance-kunstenaars en in de Nederlanden laten de Moderne Devoten en Erasmus hun sporen na. Uit de kring van de moderne devotie is het klooster Windesheim ontstaan. Is er op de huidige Hogeschool Windesheim nog iets te merken van dat monastieke verleden?

Cursusmateriaal

Handboek

Bejczy, István (2004) *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*. 2^e dr. Bussum: Coutinho.

Reader

Letting, N. (red.) (2008) Bronnen bij de onderwijseenheid Middeleeuwen-2: *De middeleeuwse samenleving: tijd van steden en staten (ca. 1000-1500)*.

De reader is onderdeel van deze studiewijzer.

Doelstellingen

Studenten:

- verwerven kennis [Spreuken 15:14] over de belangrijkste historische ontwikkelingen in deze periode en kunnen deze toepasbaar maken in een lessituatie;
- kunnen kritisch omgaan met de aangeboden bronnen en zijn in staat ook zelfstandig bronnenmateriaal op te zoeken dat relevant is voor het thema;
- zijn in staat zich in te leven in deze eeuwen, die ver achter ons liggen, en zijn in staat deze sensatie ook op leerlingen over te brengen;
- zijn in staat om relevant audiovisueel materiaal op te zoeken en bruikbaar te maken voor de beroepssituatie.

Aantal ECTS: 3

Toetsing

De stof van deze opleidingseenheid is verdeeld in zeven lessen. Iedere week maak je studievragen (A-vragen) en verwerkingsopdrachten (B-vragen) bij het handboek en de bronnen in de reader. Aldus ben je in staat je studievoortgang zelf te toetsen. De studenten afstandsleren volgen hun eigen tempo. Maak van de verwerkingsopdrachten (de B-vragen) een overzichtelijk dossier 'Middeleeuwen-2'. Dit wordt iedere week tijdens de colleges besproken en geëvalueerd. Bij de studenten afstandsleren vormt dit dossier de basis voor de contactdagen. Ter afsluiting volgt een schriftelijk tentamen, bestaande uit kennisvragen en inzichtvragen. De vragen hebben hetzelfde karakter als de studievragen. Het cijfer moet minimaal een 5,5 zijn (3 ECTS).

De tentamenstof van MID2

Handboek *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*, blz. 110-194.

(Bestudeer ook de teksten bij de illustraties!)

Studiewijzer en bronnen bij de onderwijseenheid Middeleeuwen-2: *De middeleeuwse samenleving: tijd van steden en staten (ca. 1000-1500)*.

Collegestof.

Docenteninformatie

Docent: Nico Lettinck.

Les 1

De renaissance van de twaalfde eeuw en de middeleeuwse geschiedbeschouwing

In de eerste les staat de ‘renaissance van de twaalfde eeuw’ centraal. Renaissance betekent letterlijk wedergeboorte. Bedoeld wordt een culturele stroming waarin de geschriften uit de klassieke oudheid en uit de patristiek (de tijd van de kerkvaders) werden herontdekt en ‘doorgeredeneerd’. Eerder hebben we kennisgemaakt met de Karolingische renaissance en de Ottoonse renaissance. In de vijftiende eeuw vindt in Italië DE renaissance plaats. Blijkbaar heeft de westerse samenleving de erfenis van de klassieke oudheid in verschillende fasen verwerkt. Dat ging niet zonder spanningen. In de twaalfde eeuw wilde Petrus Abelardus allerlei geloofswaarheden logisch onderbouwen en dat bracht hem in conflict met de kerkelijke overheden. Aan de universiteiten ging men niettemin verder op de weg van Abelardus. Aan de hand van strakke, logische redeneringen (dialectica) probeerden geleerden de waarheid van het geloof te verduidelijken. In de dertiende eeuw werden de werken van Aristoteles via de islamitische wereld ook in het Westen steeds meer bekend (zie handboek blz. 149). De vraag hoe ‘rede’ en ‘geloof’ zich tot elkaar verhouden, is sindsdien niet meer van de intellectuele agenda verdwenen. In deze les komt ook de ‘renaissance’ van bepaalde steden uit de oudheid aan bod en besteden we aandacht aan het ontstaan van geheel nieuwe steden. Hierdoor nam ook de langeafstandshandel toe: de overgang van een puur agrarische naar een agrarisch-stedelijke samenleving tekende zich af.

Bestuderen

Handboek blz. 110-124

Reader bron 1

A. Studievragen

Hoofdstuk 3 (blz. 110-124)

1. Welke belangrijke veranderingen vonden er vanaf ongeveer 1100 plaats in de middeleeuwse economie?
2. Hoe ziet men tegenwoordig (ná Henri Pirenne) het proces van stedenvorming in West-Europa?
3. Wat waren de doelstellingen en de taken van de gilden?
4. Wat werd er meestal geregeld in een stadsrecht?

5. In de twaalfde eeuw verschuift het onderwijs van de kloosterscholen naar de kathedraalscholen. Waar gebeurde dat het eerst? Welke gevolgen had dit voor de intellectuele vorming?
6. Wat was de betekenis van de scholasticus Anselmus van Canterbury (+1119)?
7. Waarom kwam Petrus Abelardus (1079-1142) in conflict met de heersende kerk?
8. Wat was het thema van Otto van Freising's 'Geschiedenis van de twee steden'?
9. Noem aan de hand van de afbeeldingen op blz. 123 en 124 in het handboek de belangrijkste kenmerken van de gotische bouwstijl.
10. Schrijf achter de volgende termen en begrippen de juiste betekenis: hanze (113); reguliere kanunniken (115); de zeven vrije kunsten (115); canonist (117); goliarden (119).

B. Verwerkingsopdrachten bij les 1

1. Door welke ontwikkelingen werd de economische opbloei van de elfde en twaalfde eeuw veroorzaakt?
2. Geef in eigen woorden een typering van de renaissance van de twaalfde eeuw.
3. Waarom maakten middeleeuwse geschiedschrijvers volgens Nico Lettinck gebruik van periodiseringschema's in hun werken?
4. Waarin verschilde het historische bewustzijn van de gewone bevolking van dat van de geleerden?
5. Zoek in een naslagwerk nadere gegevens over Joachim van Fiore en zijn drierijkenleer.
6. Vorm een duo en lees bron 1 hardop en staande voor. De een is de leerling, de ander de leermeester. Komen de antwoorden op de vragen je 'logisch' voor? Beredeneer je antwoord.

Les 2

Politieke ontwikkelingen in de late middeleeuwen (ca. 1200-1350)

In deze les ligt het accent op de politieke ontwikkelingen in Frankrijk, Engeland en het Duitse rijk. Je kunt in deze periode nog niet echt spreken over 'staten', maar het begin van staatsvorming was in Frankrijk en Engeland zeker al zichtbaar. Het Duitse rijk zou tot in de negentiende eeuw een lappendeken van vorstendommen en ministaatjes blijven.

Vanuit hun eigen bezittingen gingen de Franse koningen geleidelijk aan steeds meer macht centraliseren. De belastingen en de rechtspraak werden van bovenaf geprofessionaliseerd. Filips IV de Schone (Le Bel) riep in 1302 voor het eerst de Staten-Generaal (Etats Généraux) bijeen. Daarin waren adel, geestelijkheid en steden vertegenwoordigd. Dit was duidelijk een nieuwe ontwikkeling. In Engeland begon de centralisering van de staatsmacht bij de Magna Carta (1215). In de late dertiende eeuw ontstond het Parlement, onderverdeeld in Hogerhuis en Lagerhuis.

Bestuderen

Handboek blz. 125-133

Reader bron 2

A. Studievragen

Hoofdstuk 4 (blz. 125-133)

11. In Frankrijk werd de positie van de koning vanaf de dertiende eeuw sterker doordat hij de kroondomeinen controleerde. Welk belangrijk voordeel leverde hem dit op?
12. Waarom was de regering van Lodewijk de Heilige (1126-1270) een belangrijke schakel in de ontwikkeling van het Franse regeringssysteem?
13. In 1302 riep koning Filips IV de Schone (1285-1314) voor het eerst de Staten-Generaal ('Etats Généraux') bijeen. Waarom? Wat was de samenstelling en de functie van dit orgaan?
14. Waarover ging het conflict tussen Filips IV en paus Bonifatius VIII (1294-1303)?
15. Welke maatregelen werden in de Magna Carta (1215) tussen koning en edelen afgesproken?

16. Met welk doel schreven de Engelse koningen vanaf de dertiende eeuw een vergadering van het Parlement uit?
17. In hoeverre heeft de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) de democratie in Engeland bevorderd?
18. Tijdens de regering van keizer Frederik II (1212-1250) werd de centrale macht in Duitsland uitgehold. Op welke wijze gebeurde dat?
19. Vanaf welk moment kregen de Habsburgers macht in het Duitse rijk? Tot hoelang heeft dat geduurd?
20. Wat veranderde er in de verhouding tussen keizer en paus vanaf de regering van Lodewijk IV de Beier (1314-1347)?
21. Zet achter de volgende namen en begrippen de juiste betekenis: apanage (125); allodium (126); bul (128).

B. Verwerkingsopdrachten bij les 2

7. Ben je het eens met de stelling dat het conflict tussen de Franse koning Filips IV de Schone en paus Bonifatius VIII in feite een voortzetting was van de investituurstrijd? Beargumenteer je antwoord.
8. In tegenstelling tot Frankrijk en Engeland is er in Duitsland in de middeleeuwen geen sterke centrale overheid ontstaan. Hoe is dat te verklaren?
9. Lees bron 2, de Magna Carta uit 1215. Dit document wordt wel beschouwd als een soort liberale grondwet (zie ook het handboek, blz. 129), of het begin van de parlementaire democratie. Geef met voorbeelden uit het document aan waarom je het met deze stelling wel/niet eens bent.
10. Zoek op internet een afbeelding van het origineel van de Magna Carta en voeg dit toe aan je dossier.

Les 3

De Babylonische ballingschap en het verschijnsel ‘ketterijen’

Aan het begin van deze les staat paus Innocentius III (1198-1216), die de indruk had dat hij de hele westerse wereld moest besturen. In Frankrijk, Engeland en in het Duitse rijk zet hij de politiek naar zijn hand. Als kerkvorst organiseert hij het vierde Lateraanse concilie, waarde kerk als organisatie stevig wordt neergezet. Nieuwe ontwikkelingen worden buiten de deur gehouden. Ook het verschijnsel ketterij komt in deze les uitgebreid aan de orde. Het ontstaan van ketterijen heeft veel te maken met de zojuist genoemde organisatie en professionalisering van de kerk. Voor afwijkende ideeën was steeds minder plaats. Het handboek spreekt over ‘vijanden van de kerk’. Er worden drie groepen onderscheiden: de heidenen (die bestreden werden met kruistochten en missie), de joden (die vooral bestreden werden ten tijde van de kruistochten) en de ketters (die veelal bestreden werden door de inquisitie). Franciscus van Assisi was aanvankelijk ook een criticus van de bestaande (rijk geworden) kerk. Als alternatief predikte hij de armoede en de praktische naastenliefde. Tijdens zijn eerste jaren als monnik liep hij de kans als ketter gebrandmerkt te worden. Uiteindelijk eindigt hij als heilige (gedenkday: 4 oktober). Zijn levensloop maakt goed duidelijk waar de grenzen tussen ketterij en orthodoxie lagen.

Bestuderen

Handboek blz. 133-146

Reader bron 3-5

A. Studievragen

Hoofdstuk 4 (blz. 133-146)

22. Waarom wordt het pontificaat van paus Innocentius III (1198-1216) (zie afb. 4.3) veelal beschouwd als een ‘hoogtepunt’? Ben je het hiermee eens?

23. Waarom kan de vierde kruistocht (1204) als een mislukking beschouwd worden?

(Leestip: Eco, Umberto (2001) *Baudolino*. Amsterdam: Bert Bakker. Een uitstekende historische roman van de Italiaanse semioticus Umberto Eco, die zich afspeelt tijdens de vierde kruistocht.)

24. Waarom is de naam ‘kinderkruistocht’ (1212) in feite onjuist? (Lees- en kijktip: Beckman, Thea, *Kruistocht in spijkerbroek*. Ook verfilmd en uitgebracht op dvd.)

25. Welke drie groepen vijanden van de kerk onderscheidt de schrijver van het handboek?
26. Wat waren de verdiensten van Marco Polo (dertiende eeuw)? Waar kwam hij vandaan?
27. Wat was de positie van de joden in de middeleeuwse samenleving? Hoe stond de kerk tegenover joden?
28. Wat was de taak van de kerkelijke inquisiteurs? (Leestip: Eco, Umberto (1983) *De naam van de roos*. Amsterdam: Bert Bakker. Een meesterlijke middeleeuwse misdaadroman waarin het optreden van de inquisitie uitgebreid aan de orde komt.)
29. Waarom nam de vervolging van ketters vanaf de twaalfde eeuw toe? (Leestip: Moore, R. I. (1988) *Ketters, heksen en andere zondebokken. Vervolging als middel tot macht 950-1250*. Baarn: Ambo.)
30. Waarom was de geloofsopvatting van de katharen/Albigenzen afwijkend? Hoe waren zij georganiseerd?
31. Hoe waren de waldenzen georganiseerd?
32. Wat verstaan we onder mystiek? Noem een belangrijke vertegenwoordiger van deze stroming.
33. Waarin onderscheidden de bedelorden van de franciscanen en dominicanen zich van de bestaande kloosterorden?
34. Waarom keurde paus Innocentius III, ondanks zijn eerdere bedenkingen, de Regel van Franciscus goed?
35. Wat is het verschil tussen reguliere en seculiere geestelijken?
36. Waarom zijn de franciscaanse spirituales (fraticelli) door de paus verketterd?
37. Wat was het specifieke karakter van de dominicaner orde? Hoe gingen zij gekleed?
38. Wat was het specifieke karakter van de 'derde orde'?
39. Waarom werden begijnen en begarden regelmatig van ketterij beschuldigd?

40. Hoe is de 'Babylonische ballingschap' ontstaan?
41. Hoe ontwikkelde het pausschap zich tijdens deze Babylonische ballingschap (1305-1377)?
42. Welke ideeën had Marsilius van Padua over de verhouding tussen staat en kerk?
43. Wat was de kern van het boek 'Monarchia' van Dante Alighieri (1265-1321). Welk beroemd boek schreef Dante nog meer?
44. Termen en begrippen nog bekend? Transsubstantiatie (134); bogomielen (139, afb. 4.5).

B. Verwerkingsopdrachten bij les 3

11. Probeer te verklaren waarom de vervolging van heidenen, joden en ketters door de kerk vanaf de elfde en twaalfde eeuw op gang kwam.
12. Leg met voorbeelden uit wat bedoeld wordt met de volgende zin (135): 'Behalve met vijanden van buiten kreeg de kerk steeds meer te maken met vijanden van binnen, die zij in wezen zelf voortbracht door de grens van het toelaatbare steeds scherper te trekken.'
13. Wat zijn volgens Bejczy en Bovendeert de vraagstellingen in de 'gendersgeschiedenis? Welke problemen doen zich in dit opzicht voor bij de bestudering van middeleeuwse bronnen?
14. Lees bron 3. Wie was volgens jou verantwoordelijk voor de dood van Ramihrdus? Hoe beoordeel je de betrouwbaarheid van deze bron?
15. Lees bron 4. Wat is volgens jou de betrouwbaarheid van deze bron? Om welke redenen werd Tanchelm als een ketter beschouwd?
16. Lees bron 5. Zoek op internet een afbeelding van Franciscus die overeenkomt met de hier gegeven beschrijving van zijn uiterlijk. Noteer de herkomst en de schilder. Probeer een verklaring te vinden voor de stigmata van Franciscus. Ken je nog meer heiligen die de stigmata hebben ontvangen?

Les 4

Het intellectuele leven en de economie in de late middeleeuwen

In deze les wordt eerst aandacht besteed aan een typisch middeleeuwse uitvinding: de universiteit. Hier ontwikkelt zich een nieuwe manier van denken waarbij de Aristotelische logica een steeds belangrijker plaats gaat innemen. De belangrijkste geleerde uit deze tijd is Thomas van Aquino, een dominicaan, die een synthese tussen geloof en rede trachtte te formuleren. De Engelse franciscaan William van Ockham wilde God niet overal als verklaring bijhalen als er ook menselijke verklaringen waren. Voor hem waren geloof en rede twee verschillende wegen. Hij was bovendien van mening dat de kerk geen wereldlijke macht moest hebben en daarmee kwam hij dicht in de buurt van ketterij.

Het tweede thema van deze les is de economische recessie in de late middeleeuwen die zichtbaar wordt bij de Zwarte Dood, een pestepidemie die éénderde van de West-Europese bevolking wegrukte (1350). Daarna komt het economische leven langzaam weer op gang en gaat men zich steeds meer organiseren om in het vervolg sterker te staan. De gilden, de Hanze en de jaarmarkten zijn in feite een reactie op de crisis.

Bestuderen

Handboek blz. 146-158

Reader bron 11

A. Studievragen

Hoofdstuk 4 (blz. 146-158)

45. Wat waren de drie hoofdstudies waarin de doctorsgraad behaald kon worden aan een middeleeuwse universiteit?
46. Vanaf de twaalfde en dertiende eeuw raken de werken van Aristoteles meer bekend in het Westerse intellectuele milieu. Welke gevolgen had dat op den duur?
47. Op welke wijze zijn de werken van Aristoteles in het Westen bekend geraakt?
48. Hoe dacht Thomas van Aquino (1225-1274) over de verhouding tussen geloof en rede?

49. Welke verschuiving vond er plaats in het veertiende-eeuwse academische denken? Noem hiervan twee vertegenwoordigers.
50. Hoe is de Zwarte Dood (1347-1350) ontstaan? Waarom kon zij zulke grote gevolgen hebben?
51. Probeer het optreden van de flagellanten in de 14^e eeuw te verklaren.
52. Welke belangrijke veranderingen traden er op in de economie van de veertiende eeuw? (Leestip: Origo, Iris (1985) *De koopman van Prato*. Amsterdam: Contact. Een op bronnenmateriaal gebaseerd verhaal over de ‘premoderne’ koopman Datini. Geeft een uitstekend tijdsbeeld. Zijn huis en standbeeld zijn nog steeds in Prato te bezichtigen.)
53. Kun je in de late middeleeuwen spreken van een democratisering van de geleerdheid (zie handboek blz. 154)? Licht je antwoord toe.
54. Waaruit blijkt dat de schrijver Jacob van Maerlant (ca. 1300) een veelzijdig auteur was? (Leestip: Oostrom, Frits van (1996) *Maerlants wereld*. Amsterdam: Prometheus. Bekroond met de AKO-literatuurprijs.)
55. Geef van de volgende termen en begrippen een duidelijke verklaring: cismontaans (147); ultramontaans (147); wüstungen (152).

B. Verwerkingsopdrachten bij les 4

17. In het laatmiddeleeuwse intellectuele leven is sprake van een herwaardering van de rede. Welke gevolgen had dit voor het politieke denken?
18. Volgens Remco Sleiderink is de hofcultuur vooral een uiting van macht. Leg deze stelling uit. Ken je nog meer verklaringen voor het ontstaan van een hofcultuur?
19. Geef een omschrijving van ‘hoofs gedrag’ en enkele concrete voorbeelden.
20. Lees bron 11. De inwoners van Florence reageerden op drie verschillende manieren op de pest. Beschrijf deze drie reacties in eigen woorden. Probeer de film ‘Il Decamerone’ van P.P. Pasolini te pakken te krijgen en vergelijk die met het boek.

Les 5

De Honderdjarige Oorlog en de opkomst van Bourgondië

De Honderdjarige Oorlog tussen Frankrijk en Engeland begon als een feodaal conflict om het graafschap Gascogne (in Zuid-Frankrijk), dat een leen was van de Engelse koning Eduard III. Maar de oorlog eindigde als een strijd tussen twee zelfbewust geworden naties. Op de achtergrond spelen ook de Babylonische ballingschap van de pausen en het Westers Schisma (waarover meer in les 6). Tegelijkertijd komen in Engeland en Frankrijk de boeren in opstand (respectievelijk de peasant revolt en de Jacquerie). Factoren genoeg voor Barbara Tuchman om te spreken over 'De rampzalige veertiende eeuw' (Tuchman, Barbara (1980) De rampzalige veertiende eeuw. Amsterdam: Elsevier). In dit meeslepende boek geeft zij een uitstekend beeld van deze eeuw waarin van alles mis leek te gaan, maar waarin ook de kiemen voor de renaissance zijn gelegd.

Voor de vroegmoderne geschiedenis van Nederland zijn de ontwikkelingen in het hertogdom Bourgondië van groot belang. Dit relatief kleine gebied groeide door een slimme huwelijkspolitiek, dwang en een beetje geluk bijna uit tot een koninkrijk tussen Frankrijk en Duitsland in. Zover is het niet gekomen, maar de hertogen van Bourgondië hebben wel een belangrijke rol gespeeld bij de professionalisering van het bestuur in de Lage Landen.

Bestuderen

Handboek blz. 159-171

A. Studievragen

Hoofdstuk 5 (blz. 159-170 en 171)

56. Wat waren de oorzaken van de Honderdjarige Oorlog (1337-1453)?
57. Welke bondgenoten hadden respectievelijk Engeland en Frankrijk?
58. Wat was de betekenis van Jeanne d'Arc (1412-1431) in de strijd?
59. Maak duidelijk op welke wijze het hertogdom Bourgondië in snel tempo uitgroeide tot een macht van betekenis.
60. Welke rol heeft het Bourgondische hof gespeeld in de laatmiddeleeuwse cultuur? (Leestip: deze periode wordt onovertroffen beschreven door Johan Huizinga in *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919).)

61. Hoe eindigden de Rozenoorlogen in Engeland?
62. Hoe werd vanaf 1356 (Gouden Bul) de keizer in Duitsland benoemd?
63. Wie had het in Italië in de veertiende en vijftiende eeuw politiek voor het zeggen?

B. Verwerkingsopdrachten bij les 5

21. Geef een algemene typering van de politieke ontwikkelingen in de veertiende en vijftiende eeuw in respectievelijk Engeland, Frankrijk, Duitsland en Italië.
22. Wat zijn volgens Marc Boone de belangrijkste kenmerken van een middeleeuwse stad?
23. Hoe lagen de sociale verhoudingen in een middeleeuwse stad?
24. Wie is uit de laatmiddeleeuwse strijd tussen vorst en steden uiteindelijk als overwinnaar uit de bus gekomen?

Les 6

Het Westers Schisma, de conciliaire beweging en boeren in opstand

Na de Babylonische ballingschap van de pausen in Avignon splitst de kerk in tweeën (Westers Schisma). Op een gegeven moment zijn er zelfs drie pausen! Drie plaatsbekleders van Christus, drie opvolgers van Petrus! Hier komt het nodige verzet tegen. In academische kringen ontwerpt men de ‘conciliaire theorie’ die ervan uitgaat dat niet de paus, maar een algemeen concilie de hoogste macht in de kerk moet hebben. Deze stroming heeft slechts korte tijd een meerderheid gehad, daarna hernam de paus zijn unieke positie.

Hervormingsgezinde christenen knagen aan de positie van de kerk als instelling. Wyclif, Hus, Geert Groote en Thomas van Kempen lieten zich allen leiden door het ideaal van de eerste christengemeente, zoals beschreven in de evangeliën. De lijdende Christus, die zij vooral als een voorbeeldig mens zagen, was hun inspiratiebron. En daardoor kwamen zij op gespannen voet met de kerk te staan. Voor Hus liep dit fataal af.

Uit ontevredenheid over de toename van de belastingdruk en de fraude bij de belastinginning komen boeren in Frankrijk, Engeland en Vlaanderen in opstand. Zij hadden (in Frankrijk en Engeland) ook te lijden gehad onder de pest en de voortdurende oorlogshandelingen. Alleen in Engeland kan gesproken worden van een ‘revolte’, omdat de boeren ook de bestaande sociale en politieke verhoudingen omver wilden gooien. Alle opstandige bewegingen hadden een min of meer antiklerikaal karakter.

Bestuderen

Handboek blz. 170-184

Reader bron 6, 7, 8

A. Studievragen

Hoofdstuk 5 (blz. 170-184)

64. Hoe is in 1377 het Westers Schisma ontstaan?
65. Wat voor gevolgen hadden de Babylonische ballingschap en het Westers Schisma voor het geloofsleven?
66. Wat hield de stroming van de ‘conciliaristen’ in?
67. Waarom werden John Wyclif en Jan Hus als kettters veroordeeld?

68. Wat hield de observatiebeweging in? (Leestip: een bekende vertegenwoordiger van de observatie in de Nederlanden was de volksprediker Jan Brugman. Zie: Lettinck, Nico (1999) *Praten als Brugman. De wereld van een Nederlandse volksprediker aan het einde van de Middeleeuwen*. Verloren verleden dl. 5. Hilversum: Verloren.)
69. Geef in eigen woorden een typering van de moderne devotie.
70. Hoe is de congregatie van Windesheim ontstaan?
71. Waarom betekende de val van Constantinopel in 1453 een keerpunt in de geschiedenis?
72. Wat heeft de bevolkingstheorie van Malthus (handboek blz. 178) te maken met de Zwarte Dood?
73. Wat waren de oorzaken van de laatmiddeleeuwse boerenopstanden?
74. Door welke ontwikkelingen namen de sociale tegenstellingen in de laatmiddeleeuwse steden toe?
75. Wat waren de doelstellingen van de Duitse Hanzesteden?
76. In hoeverre heeft het Hanzeverbond de handel bevorderd? Waarom heeft het op den duur geen succes gehad?

B. Verwerkingsopdrachten bij les 6

25. Waarom stelt de schrijver van het handboek (blz. 173) dat na het concilie van Konstanz de kerk de eerste constitutionele monarchie van Europa had kunnen worden? Ben je het eens met zijn stelling?
26. Waardoor is volgens Bas van Bavel de commercialisering van de landbouw in de late middeleeuwen bevorderd?
27. Lees bron 6. Wat is de betrouwbaarheid van deze bron? Hoe zou je de ideeën van John Ball willen typeren?
28. Lees bron 7. Beschrijf in eigen woorden de werkzaamheden van Thomas van Kempen in zijn klooster op de Agnietenberg.

29. Lees bron 8. Geef op grond van dit fragment een eigen typering van de levenshouding van de moderne devoten. Zoek op internet een afbeelding van Thomas van Kempen en voeg die toe (met bronvermelding) aan je dossier.

Les 7

De cultuur van de late middeleeuwen en een terugblik op de middeleeuwen als geheel

In deze laatste korte les komen de intellectuele en culturele ontwikkelingen in de late middeleeuwen aan de orde.

In Italië schrijven de humanistische geleerden Dante, Petrarca en Boccaccio. In het Noorden hebben we Erasmus van Rotterdam, die internationale faam verwerft als opvoeder en 'moreel geweten van Europa'. Dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst neemt de geletterdheid toe. Er ontstaat een nieuw lezerspubliek van leken, die zelf gaan lezen en nadenken. Op cultureel-artistiek gebied ontstaat voor in Italië voor het eerst de 'echte' renaissance. Deze vernieuwing van de schilderkunst, de beeldhouwkunst en de architectuur breidt zich ook naar het Noorden uit. Met de renaissance laten velen de 'nieuwe tijd' beginnen en de middeleeuwen dus eindigen. Het zal echter duidelijk zijn dat deze cesuur kunstmatig is.

Niettemin is het bij de afsluiting van deze onderwijseenheid relevant om je af te vragen wat de specifieke kenmerken zijn van de middeleeuwse geschiedenis. Wat is nu écht middeleeuws en wat hoort nu écht bij de renaissance? Het antwoord is aan jou.

Bestuderen

Handboek blz. 184-194

Reader bron 9-10

A. Studievragen

Hoofdstuk 5 (blz. 184-194)

77. Wat was het geschilpunt in de universaliënstrijd?

78. Humanisme en renaissance worden meestal in één adem genoemd. Toch kunnen we beide stromingen goed onderscheiden. Hoe?

79. Op welke manier hebben Erasmus' geschriften het klimaat voor de latere Hervorming voorbereid?

80. Welke invloed had het humanisme op de geschiedschrijving in de late middeleeuwen?

81. Waarom is het de vraag of de uitvinding van de boekdrukkunst heeft bijgedragen aan het ontstaan van de reformatie?

82. Waarom sluit het handboek de middeleeuwen bij 1500 af?

83. Termen en begrippen bekend? Absenteïsme (170); beneficiës (170); scholastiek (189); aflaat (190); brevier (192).

B. Verwerkingsopdrachten bij les 7

30. Lees bron 9. Lees de sonnetten van Petrarca hardop voor. Zoek in een naslagwerk nadere gegevens over Petrarca en voeg deze toe aan je dossier.

31. Lees bron 10. Zoek op internet laatmiddeleeuwse afbeeldingen van de hel en vergelijk die met dit fragment. Welk soort mensen bevindt zich in de hel?

32. Schrijf ter afsluiting van deze onderwijseenheid een kort essay (1-2 kantjes) waarin je duidelijk maakt wat je geleerd hebt en welke thema's je later verder wilt uitdiepen.

Antwoorden op de studievragen bij Middeleeuwen-2

N.B. Het is uiteraard niet de bedoeling dat je bij het maken van de studievragen direct kijkt naar de hier gegeven antwoorden. Maak de vragen eerst zelf en vergelijk daarna pas jouw antwoord met deze antwoorden, zodat je zelf je studievoortgang kunt toetsen. De hier gegeven antwoorden zijn summier en zeker niet uitputtend; de geschiedenis is immers een niet-exacte wetenschap. Eigen inbreng en creativiteit zijn eigenschappen die een historicus kenmerken.

Les 1

1. Bevolkingsgroei; ontginningen; opkomst steden; ontstaan geldeconomie; afname horigheid en hofstelsel; eerste begin commercialisering.
2. Niet de heroplevende langeafstandshandel stimuleerde het ontstaan van nieuwe steden, maar bestaande stedelijke kernen (paltsen, burchten, abdijen) veranderden geleidelijk in economische centra waar handel werd gedreven. Er werden ook (door vorsten) nieuwe steden gesticht.
3. Ambachtsgilden hadden tot doel de belangen van een bepaald ambacht (timmerman, wever, glazenier) te behartigen, zoals opleiding (van knecht tot meester) en kwaliteitscontrole (keur).
Koopmansgilden waren genootschappen die tot doel hadden de economische belangen van handelaren te beschermen. Ze hadden ook een sociaal-religieuze functie.
4. In een stadsrecht legde men de privileges (vrijheden) ten opzichte van de landsheer vast. Bijvoorbeeld: zelf recht mogen spreken, markt houden, tol innen.
5. In Noord-Frankrijk (Parijs, Chartres, Reims). Via de dialectica (redeneerkunst) deed de logica haar intrede in het denken over de waarheid: scholastiek. Op deze manier probeerde men de geloofswaarheden met het verstand (de logica) te onderbouwen.
6. Hij was de voorloper van de scholastiek, omdat hij voor het eerst probeerde het geloof met behulp van de rede meer toegankelijk te maken.
7. Daar waren twee redenen voor: hij had een privérelatie met zijn leerlinge Heloïse en hij stelde geloofswaarheden ter discussie (aan de hand van logische redeneringen). Vooral het ter discussiestellen van traditionele geloofswaarheden ging vele meer intuïtief en mystiek ingestelde geleerden (zoals Bernard van Clairvaux) te ver.

8. In navolging van Augustinus beschreef hij de strijd tussen de aardse en de hemelse gemeenschap, de strijd tussen God en de duivel. In zijn boek gaf hij daarvan als geschiedschrijver concrete voorbeelden.

9. Het kruisribgewelf, de spitsboog, de steunberen; accent op het goddelijke licht dat via de grote (gebrandschilderde) ramen naar binnen valt en de gelovige in een hemelse sfeer brengt. Het hemelse Jeruzalem op aarde in een kathedraal.

10.

- Hanze: verbond van steden om de handel te beschermen.

- Reguliere kanunniken: kanunniken die volgens een kloosterregel (meestal van Augustinus) leven.

- De zeven vrije kunsten: (ook wel artes liberales) het funderend onderwijs in de oudheid en de middeleeuwen. Werden ingedeeld in het trivium (grammatica, rethorica, dialectica) en het quadrivium (arithmetica, musica, astronomia, geometria).

- Canonist: een geleerde die het kerkelijk recht bestudeert.

- Goliarden: rondtrekkende studenten in de middeleeuwen.

Les 2

11. Van de inkomsten kon de koning huurlegers betalen waarmee hij zijn graven en hertogen onder controle kon houden.

12. Lodewijk de Heilige professionaliseerde het landsbestuur en benoemde rondtrekkende enquêteurs die de baljuws moesten controleren. Hij vestigde in Parijs het Parlement, een permanent koninklijk hooggerechtshof en geldt daarmee als de grondlegger van het ‘moderne’ rechtssysteem in Frankrijk.

13. In de pauselijke bul ‘Unam sanctam’ van paus Bonifatius VIII werd gesteld dat de paus boven de koning staat. Daarop riep Filips de Schone de Staten-Generaal bijeen, die hem unaniem (óók de geestelijkheid) steunde in zijn optreden tegen de paus.

14. De paus verbood geestelijken belasting te betalen in Frankrijk. De Franse koning pikte dit niet en verbood alle gelduitvoer naar Rome. In feite ging het hem om de oude vraag van de investituurstrijd: wie heeft de hoogste macht?

15. De koning mocht geen nieuwe belastingen heffen zonder toestemming van de hoge adel (de baronnen) en vrije onderdanen moeten volgens vaste rechtsregels worden berecht (bescherming tegen de willekeur van de koning en de adel).

16. Om toestemming te vragen voor nieuwe belastingen, wetten of oorlogvoering. Iets later ontstaat het tweekamerstelsel: Hogerhuis en Lagerhuis.

17. De koningen hadden steeds geld nodig voor de bekostiging van hun legers. Daarvoor moesten zij steeds nieuwe belastingen heffen, maar dat kon niet zonder goedkeuring van het Parlement. Bij die onderhandelingen verwierf het Parlement steeds meer rechten.

18. Omdat Frederik II kerkvorsten (bisschoppen) en landsvorsten (leenmannen) grote zelfstandigheid gaf bij het innen van koninklijke belastingen en het uitoefenen van de koninklijke rechtspraak (de oorspronkelijke regalia). De landsvorsten mochten zelfs hun eigen munten slaan. Dit betekende een bestuurlijke decentralisatie van het Duitse rijk.

19. Vanaf 1273 (Rudolf van Habsburg) tot 1918, toen keizer Wilhelm II afstand moest doen en op 10 november uitweek naar Nederland.

20. Hij weigert zijn koningschap (en later keizerschap) te laten inzegenen door de paus. Hij verklaart de paus vervallen van zijn troon. De keurvorsten steunen hem en kiezen tegen Rome en Avignon: dit zal zo blijven.

21.

- Apanage: (van ad panem, bij het brood) de delen van het kroondomein die de zonen van de Franse koning te besturen kregen
- Allodium: stuk grond dat volledig in vrij bezit wordt gehouden.
- Bul: officieel document van de paus waarin hij belangrijke besluiten mededeelt.

Les 3

22. Hij zette de vorsten van Frankrijk, Engeland en het Duitse rijk naar zijn hand. Op het vierde Lateraanse concilie versterkte hij de kerkelijke organisatie en werd de geloofsleer strak omlijnd. (Eigen mening bijv.: het is de vraag of de paus zich met de machtspolitiek moet bezighouden.)
23. Deze kruistocht heeft het Heilige Land nooit bereikt. Politieke en handelsmotieven (van de Italiaanse stadstaten Venetië en Genua) voerden de boventoon.
24. Omdat de aanduiding in de bronnen van ‘iuvenes’ niet vertaald moet worden met kinderen (pueri), maar met jongelieden.
25. Heidenen, joden en ketters. Heidenen zijn aanhangers van de islam in Spanje en Mongolië. Denk bij ketters bijv. aan katharen/Albigenzen, bogomielen of broeders van de vrije geest.
26. Marco Polo kwam uit Venetië. Hij wist als handelsreiziger tot ver in Mongolië door te dringen en onderhield goede contacten met de grote khan en de paus. Hij legde zijn ervaringen schriftelijk vast in *Il Millione*. Voor Columbus vormde dit boek een belangrijke inspiratiebron.
27. Zij vormden een minderheidsgroep binnen de middeleeuwse samenleving. Veelal werkzaam als geldschieters. De kerk erkende dat de joden een onderdeel waren (geweest) van de ontwikkeling van de christelijke kerk. Tegen het einde der tijden zouden zij bekeerd worden tot het ware (christelijke) geloof en daarom werden zij juist in tijden van crisis (kruistochten, pest) het slachtoffer van vervolgingen.
28. Zij hadden tot taak de waarheid over iemands vermeende ketterij door een onderzoek vast te stellen en daarna vonnis te wijzen. De uitvoering van de straf geschiedde door de wereldlijke overheid (koning, hertog, graaf, stadsbestuur).
29. De leer van de kerk werd steeds nauwkeuriger vastgelegd in dogma's en canones. Het verzet daartegen werd vanaf de twaalfde eeuw niet alleen door enkele individuen, maar door talrijke groeperingen gedragen.
30. Zij hadden een dualistisch geloof (goed tegenover slecht, licht tegenover duisternis); ze verwierpen de incarnatie van God in Jezus Christus; ze verwierpen de sacramenten zoals de kinderdoop en de eucharistie en erkenden de kerkelijke hiërarchie niet.

Hun leiders (perfecti) leefden sterk ascetisch. De gewone gelovigen (credentes) mochten in de wereld blijven leven en traden meestal pas op hun stervensuur toe tot de perfecti.

31. De waldenzen leefden verspreid op het platteland (diaspora), trouwden onderling en hielden via hun predikers onderling contact. Hun wortels lagen bij het verschijnsel van de evangelisch georiënteerde rondtrekkende predikers (wanderprediger).

32. Mystiek is het individuele verlangen door contemplatie en gebed één te worden met God. Belangrijke vertegenwoordigers: Meister Eckhart (+1328), Jan van Ruusbroec (1293-1381), Henricus Suso (1295-1361) en Johannes Tauler (1300-1361).

33. Zij verwierven hun inkomsten uit bedelen, waren voornamelijk gevestigd in of bij steden en sterk gericht op prediking, missie en zielzorg. Broeders moesten in totale armoede leven (onder persoonlijk of gemeenschappelijk bezit).

34. Omdat hij inzag dat de armoedebeweging onder de gelovigen veel aanhangers had en deze beweging anders in kettters vaarwater zou kunnen komen. Hij achtte het verstandiger deze lieden op te nemen **in** de kerk.

35. Reguliere geestelijken volgden een kloosterregel (meestal die van Augustinus). Seculiere geestelijken (wereldheren) volgden de andere regels van de kerk en vielen onder jurisdictie van de bisschop.

36. Omdat zij het armoede-ideaal tot dogma verklaard hadden en daar (ietwat anarchistisch) naar leefden. Bovendien erkenden zij het gezag van de paus niet.

37. Zij legden zich vooral toe op studie en onderwijs en het handhaven van de orthodoxie. Zij golden als de 'waakhondjes van de Heer' (domini canes). Ze genoten een grote mate van zelfbestuur en gingen in zwart-wit gekleed.

38. In de derde orde zaten leken die als monnik wilden leven zonder het te worden. Het was een soort 'derde weg' tussen wereld en klooster.

39. Omdat zij geen deel wilden uitmaken van de kerkelijke hiërarchie. Ze trokken relatief veel leken aan (eerst vrouwen, later ook mannen).

40. Na de nederlaag van Bonifatius VIII op de Franse koning Filips de Schone benoemt de koning een Franse paus die zich (na de nodige schermutselingen in Rome) in Avignon vestigt.

41. De pausen nemen qua levensstijl een voorbeeld aan de vorstenhoven van Europa. Het gaat er uitbundig aan toe, men wil indruk maken op bezoekers, de paus wordt een maecenas van kunst en cultuur en het accent ligt op het verwerven van inkomsten door het instellen van talrijke kerkelijke belastingen.

42. Marsilius van Padua wees de wereldlijke machtsaanspraken van de paus af. Hij formuleerde als eerste intellectueel de idee van de volkssoevereiniteit.

43. Dante stelde dat niet de paus, maar de keizer het hoogste gezag in de wereld moest hebben. Hij schreef ook de Divina Commedia (zie bron 10).

44.

- Transsubstantiatie: de kerkelijke leer die stelt dat tijdens de eucharistie brood en wijn werkelijk veranderen in het lichaam en het bloed van Christus.

- Bogomielen: ketterse sekte uit de Balkan. Zij hebben, net als de katharen, een dualistisch geloof.

Les 4

45. Rechten, theologie en medicijnen.

46. Het logisch redeneren won het uiteindelijk van de meer intuïtieve benadering van de werkelijkheid. Pas in de zeventiende en achttiende eeuw krijgt de wetenschappelijke benadering in West-Europa de overhand.

47. Via contacten met de islamitische wereld op Sicilië en in Spanje. Daar waren de complete werken van Aristoteles in het Grieks en in Arabische vertalingen bewaard gebleven en levendig gehouden (Avicenna, Averroës, en de joodse filosoof Maimonides).

48. Volgens Thomas van Aquino vormen geloof en rede beide een weg naar de waarheid (=God). Zij kunnen elkaar niet tegenspreken, maar zij vullen elkaar aan.

49. De filosofen/theologen probeerden niet meer het bestaan van God rationeel te bewijzen (scholastiek), maar zij gaan uit van Zijn ondoorgrondelijke aanwezigheid. God moet niet overal met de haren bijgeslept worden. Geloven en weten zijn twee verschillende zaken (dit dus in tegenstelling tot Thomas van Aquino). Voorbeelden: Joh. Duns Scotus en Willem van Ockham.

50. De pest is aan boord van Italiaanse handelsschepen uit China naar Europa overgebracht. De pestbacil werd via ratten op de mens overgedragen. De gevolgen waren zo groot omdat de bevolking als gevolg van de telkens terugkerende hongersnoden in die eeuw sterk ondervoed was en dus minder resistent.

51. Extreme godsdienstige groeperingen die oproepen tot boete en desnoods zelfkastijding zijn kenmerkend voor een crisistijd. Men ziet de ellende als een straf van God, verwacht spoedig het einde ter tijden en hoopt door collectieve boetedoening toch nog de ziel te redden (vgl. de kruistochten).

52. De zeehandel wordt belangrijker dan de handel over land. De 'passieve koopman' (bankier, wisselaar) wordt belangrijker dan de 'actieve koopman' (met name in Italië en Vlaanderen). De handel breidt zich uit buiten Europa (naar Azië en het Verre Oosten).

53. Ja, veel geleerde traktaten en geschiedwerken verschenen ook in de volkstaal en werden zo ook voor leken toegankelijk. Anderzijds bleven de auteurs veelal geestelijken die op deze manier het lekenpubliek 'mores' wilden leren.

54. Van Maerlant beheerste het Latijn, Frans en Nederlands en bewoog zich op vrijwel alle terreinen van wetenschap en theologie.

55.

- Cismontaans: letterlijk aan deze zijde van de bergen, ofwel Italiaans.

Aanduiding van 'natie' Italiaanse studenten aan de universiteit van Bologna.

- Ultramontaans: letterlijk aan de andere zijde van de bergen, ofwel niet-Italiaans. Aanduiding van 'natie' niet-Italiaanse studenten aan de universiteit van Bologna.

- Wüstungen: gebieden en dorpen die als gevolg van de Zwarte Dood ontvolkt bleven.

Les 5

56. Het graafschap Gascogne in Zuid-Frankrijk was een leen van de Engelse koning. Toen Eduard III weigerde hiervoor leenhulde af te leggen aan Filips VI, beschuldigde deze hem van felonie en trok hij dit gebied bij de Franse kroon. Later eiste Eduard de Franse troon voor zich op. Vlaanderen was van economisch belang voor Engeland (wolindustrie), maar behoorde tot de Franse invloedssfeer.

57. Engeland werd gesteund door groeperingen in Frankrijk zelf (Bourgondië), de ambachtsgilden in Vlaanderen (Klauwaards) en graaf Willem III van Holland. Frankrijk werd gesteund door adel uit eigen land (Armagnacs), de aristocraten van Vlaanderen (Leliaards) en de paus.

58. Jeanne d'Arc zorgde voor een soort nationaal reveil in Frankrijk. Door haar stoutmoedige optreden werden de interne tegenstellingen (tijdelijk) opgeheven om de gemeenschappelijk vijand (Engeland) te verdrijven.

59. Door huwelijk, erfenis en veroveringen.

60. Zij wilden hun steeds groter wordende macht zichtbaar maken en afdwingen door fraaie paleizen te bouwen (Dijon) en de kunst en de cultuur te stimuleren. Het Bourgondische hof kon wedijveren met de bloeiende stadstaten in Italië (Florence, Venetië, Milaan, etc.)

61. De strijd tussen twee adellijke families, de Lancasters (rood) en York (wit) eindigde onbeslist. Uiteindelijk nam het huis van Tudor resoluut de koninklijke macht over.

62. Gekozen door zeven keurvorsten bij meerderheid van stemmen.

63. Niemand. Italië was een lappendeken van elkaar bestrijdende stadstaatjes (Florence, Venetië, Genua, Pisa, Milaan, Ferrara, Verona, etc.). De paus probeerde de verschillende coalities tegen elkaar uit te spelen. Het gezag van de keizer was een fictie.

Les 6

64. Omdat er in 1377 een dubbele pauskeuze tot stand was gekomen. De ene partij steunde de Italiaanse paus (Urbanus VI, die zich in Rome vestigt), de andere de Fransgezinde paus (Clemens VII, die zich in Avignon vestigt).

65. Het vertrouwen in de universele geldigheid van het pausschap nam af. Macht en geld waren voor de pausen belangrijker dan het geloof zelf. Ieder land steunde om pragmatische redenen zijn eigen paus, wat tot politieke verdeeldheid leidde.

66. Zij gingen ervan uit dat niet de paus alleen, maar een algemeen concilie de hoogste macht in de kerk had (zoals dit ook in de eerste eeuwen van het christendom had gegolden). Na 1449 is deze beweging doodgebloed (tot op heden).

67. Wyclif en Hus werden gesteund door volkse bewegingen die geen boodschap hadden aan de wereldlijke en kerkelijke machtsaanspraken van de curie. Zij propageerden een evangelisch, apostolisch christendom waarin iedere gelovige evenveel telt. Zij verwierpen de sacramenten en waren van mening dat de gelovigen zelf de Bijbel konden lezen en uitleggen.

68. De observanten wilden de regels van de kloosterorden en de kerk zo letterlijk mogelijk in de praktijk blijven toepassen. Tegen allerlei vernieuwingsbewegingen in, wilden zij de oude orde zo streng mogelijk handhaven (observare).

69. De moderne devotie is gesticht door Geert Groote en ontstaan als reactie op de verwereldlijking en veruiterlijking van de officiële kerk. De beweging bestond uit leken die op hun eigen manier een christelijk leven wilden leiden, los van de bestaande kerkelijke machtsstructuren. De moderne devotie was gericht op de individuele geloofsbeleving.

70. Het klooster Windesheim (1386) is ontstaan uit de behoefte de niet georganiseerde beweging van de moderne devoten in een kerkelijke (en dus controleerbare) structuur onder te brengen.

71. Omdat hiermee een einde kwam aan de (christelijke) Byzantijnse beschaving, die een belangrijke schakel was geweest tussen oost en west. Het Oost-Romeinse rijk komt hierdoor definitief tot een einde.

72. Deze moderne theorie (uit de negentiende eeuw) gaat ervan uit dat er een spanning ontstaat als de bevolking sterker groeit dan de voedselproductie. In de

veertiende eeuw was dit het geval: veel mensen hadden te weinig voedsel ter beschikking om te kunnen overleven.

73. Als gevolg van de Honderdjarige Oorlog werden de belastingen steeds verder verhoogd. Bovendien werd er veel fraude gepleegd bij de inning. De boeren waren de knellende banden van het hofstelsel en de voortdurende uitbuiting zat. Bovendien ergerden sommigen zich aan de bevoorrechte positie van de kerk bij de belastinginning.

74. De tegenstellingen tussen arm en rijk namen toe. De landheren namen ook de oorspronkelijk gemeenschappelijk gronden ('meente') in bezit, die te kunnen verpachten. Arme pachtboeren trokken naar de stad, waar zij veelal verpauperden.

75. De Duitse Hanzesteden behartigden de belangen van de kooplieden die lid waren van de bond. Dat gold zowel voor financieel-economische afspraken als voor de militaire bescherming van handelsvloeden.

76. Ze hebben de handel in hun eigen gebied bevorderd en veiliggesteld. Op den duur vond verstarring plaats omdat het Hanzeverbond niet inspeelde op nieuwe ontwikkelingen, zoals de verplaatsing van de handel naar Midden-Europa en de verzanding van het Zwin bij Brugge.

Les 7

77. Het ging om de vraag of de algemene begrippen (**mensheid**) reëel bestonden, los van de waarneming (realisten), of slechts als benaming (individuele mensen): het nominalisme.

Het is in feite de klassieke tegenstelling tussen Plato (realisme) en Aristoteles (nominalisme).

78. Met humanisme bedoelt men meestal de herleving van de klassieke taal- en letterkunde; men wilde de klassieke auteurs qua stijl en vormgeving nabootsen en verbeteren. Met de renaissance bedoelt men meestal de heroriëntatie op de hele cultuur en denkwijze van de klassieke oudheid (architectuur, schilderkunst, beeldhouwkunst, filosofie), met de bedoeling die na te volgen en te overtreffen.

79. Erasmus richtte zich niet alleen op de klassieke auteurs, maar ook op de vroegchristelijke geschriften (het Nieuwe Testament en de kerkvaders). Door middel van zijn nieuwe vertalingen, die rechtstreeks op de vroegchristelijke bronnen aansloten, maakte hij de weg vrij voor reformatoren als Maarten Luther.

80. Door terug te grijpen op de antieke geschiedschrijvers ontstond er een klimaat waarin meer aandacht werd besteed aan puur menselijke drijfveren. Zo ontstond een nieuw zelfbewustzijn.

81. Omdat nieuwe ideeën ook al vóór de uitvinding van de boekdrukkunst ontstonden. Toen vonden ze ingang bij het volk door middel van predikers, manuscripten en pamfletten. De boekdrukkunst heeft dit proces wellicht bevorderd, maar daar staat tegenover dat de aanhangers van de bestaande orde er ook gebruik van konden maken.

82. Dat is een willekeurige cesuur die door de academische traditie is ingegeven. Duidelijk is dat er door humanisme en renaissance een nieuwe fase in de geschiedenis aanbreekt. Op sociaal-economisch gebied vinden er echter pas structurele veranderingen plaats in de achttiende en negentiende eeuw.

83.

- Absenteïsme: (lett. voortdurende afwezigheid) deze term gold voor kerkelijke functionarissen die wel benoemd waren, maar hun taak zelf niet uitoefenden.
- Beneficiaries: kerkelijke ambten waaraan inkomsten verbonden waren.
- Scholastiek: de wetenschap die aan de middeleeuwse scholen en universiteiten gedoceerd werd.
- Aflaat: officiële brief van de kerk waarin (na de biecht) kwijtschelding van boetes wordt geregeld. Men verwierf korting op het aantal jaren dat men in het

vagevuur zou vertoeven. In Rome zijn aflaten nog steeds verkrijgbaar onder de naam indulgenza.

- Brevier: gebedenboek voor monniken om te gebruiken bij het koorgebed, dat zeven keer per dag plaatsvond.

Reader

**Bronnen bij de onderwijseenheid Middeleeuwen-2
(ENGS-MID2)**

De middeleeuwse samenleving: tijd van steden en staten
(ca. 1000 – 1500)

1^e editie, januari 2008

Nico Lettinck
Christelijke Hogeschool Windesheim
School of Education
Lerarenopleiding Voortgezet Onderwijs
Vakgroep Geschiedenis

Inhoudsopgave

Reader ‘Bronnen bij de onderwijseenheid Middeleeuwen-2: *De middeleeuwse samenleving: tijd van steden en staten (ca. 1000-1500)*’

1. Honorius over het paradijs en de schepping van de vrouw (twaalfde eeuw)	36
2. De Magna Carta (1215)	38
3. De kroniek van S. Andrea over het optreden van Ramihrdus (ca. 1076-1077)	40
4. De leden van het domkapittel van Utrecht schrijven een brief over het optreden van de ketter Tanchelm	41
5. Een levensbericht over Franciscus van Assisi (dertiende eeuw) en het Zonnelied	45
6. De kroniekschrijver Thomas Walsingham (veertiende eeuw) beschrijft in zijn <i>Historia Anglicana</i> het optreden en de ideeën van John Ball	49
7. De kroniek van Thomas van Kempen (vijftiende eeuw) over Thomas van Kempen	50
8. Thomas van Kempen, <i>De navolging van Christus</i> (ca. 1420)	51
9. Sonnetten van Petrarca (1304-1374)	53
10. Dante over de hel in de <i>Divina Commedia</i> (begin veertiende eeuw)	55
11. G. Boccaccio (1313-1375) vertelt in de inleiding van zijn <i>Decamerone</i> over de pest in Florence	58
Bronverwijzingen	61

Bron 1

Honorius over het paradijs en de schepping van de vrouw (twaalfde eeuw)
(handboek blz. 115-116)

Dit fragment is ontleend aan het 'Elucidarium' (verhelderende verklaring) van Honorius Augustodunensis, een reizende geleerde uit Engeland die later in het Duitse rijk werkte. Het is een soort schoolboek over alles wat men dient te weten, geschreven in de vorm van een dialoog. De meester legt uit en de leerling stelt allerhande vragen. Het Elucidarium is een goed voorbeeld van de scholastieke methode en was zeer populair in de middeleeuwen: er zijn meer dan 300 manuscripten van overgeleverd, in het Latijn en in diverse volkstalen.

69

Leerling: Wat is het paradijs en waar ligt het?

Meester: De meest lieflijke plaats in het oosten, waarin bomen van verschillende soorten zijn geplant tegen allerlei kwalen door de genade van het Woord, zodat, als de mens op de juiste tijd van één ervan zou eten, hij nooit meer honger zou hebben, op de juiste tijd van een andere, ook nooit meer dorst, en van weer een ander dat hij nooit meer moe zou zijn; tenslotte zou hij van de boom des levens gebruiken en nooit meer ouder worden, niet ziek worden, en nooit sterven.

70

L: Waar is de vrouw geschapen?

M: In het paradijs uit de zijde van de slapende man.

71

L: Waarom uit de man?

M: Opdat zij, zoals in één vlees, door de liefde één in geest met hem zou zijn.

72

L: Waarom zijn niet alle uitverkorenen zoals de engelen geschapen?

M: God wilde dat Adam ook daarin Zijn gelijkenis zou hebben zodat alle mensen uit hem geboren werden, zoals van Hem alles stamde; vandaar stamt ook Eva uit hem.

73

L: Waarom heeft God hen niet zo gemaakt, dat zij niet zouden kunnen zondigen?

M: Vanwege de meerdere verdienste. Als ze namelijk niet zouden hebben toegestemd aan de verleider, zouden zij direct zo bevestigd zijn, dat noch zichzelf noch hun nageslacht zouden kunnen zondigen. God wilde dus dat zij het goede vrij zouden kiezen en dit zouden ontvangen als beloning.

74

L: Hoe zouden zij kinderen hebben voortgebracht, als zij in het paradijs zouden zijn gebleven?

M: Zoals de hand met de hand, zo zouden zij zich zonder begeerte verenigd hebben en, zoals het oog zich opheft om te zien, zo zou dat gevoelige lid zonder genot zijn dienst hebben verricht.

Bron 2

De Magna Carta (1215) (handboek blz. 129)

De Magna Carta (1215) is een beroemd document uit de Engelse politieke geschiedenis. Hierin regelt de koning (Jan zonder Land) de verhoudingen met de leden van de hoge adel. Er staat heel duidelijk in beschreven wat de rechten en plichten zijn van de edelen ten opzichte van de koning.

Jan, bij Gods genade, koning van Engeland, heer van Ierland, hertog van Normandië en Aquitanië, graaf van Anjou, aan de aartsbisschoppen, bisschoppen, abten, graven, baronnen, rechters, woudmeesters, burggraven, provoosten, gerechtsofficieren en alle ambtenaren en getrouwen, onze groet. Weet dat wij (...) hebben toegestaan en door dit charter bevestigd (...).

2. Als een van onze graven of baronnen, of van de anderen die van ons direct een militair leen houden, overlijdt, en zijn erfgenaam op dat moment meerderjarig en verheffingsgeld schuldig is, zal hij zijn erfenis hebben tegen het aloude verheffingsgeld; namelijk, de erfgenaam of de erfgenamen van een graaf tegen honderd pond voor de volledige grafelijke baronie; de erfgenaam of de erfgenamen van een baron tegen honderd pond voor een volledige baronie; de erfgenaam of de erfgenamen van een ridder tegen ten hoogste 100 schellingen voor het ganse ridderleen. En wie minder schuldig is, geve minder, volgens de oude leengewoonte.

3. Zo echter de erfgenaam van één van dezen minderjarig is en onder voogdij gesteld, hij zal zijn erfenis bij zijn minderjarigheid zonder verheffingsgeld en zonder betaling van enig recht ontvangen (...).

8. Geen enkele weduwe worde gedwongen om te huwen zolang ze wil leven zonder echtgenoot; met dien verstande nochtans dat zij de verzekering geeft niet te zullen huwen zonder onze toestemming als zij haar leen van ons houdt, of zonder toestemming van haar leenheer, indien ze van een ander (dan van ons een leen) houdt.

9. Noch wij, noch onze baljuws zullen beslag leggen op enige grond of rente voor enige schuld, zolang de roerende goederen van de schuldenaar volstaan om de schuld te betalen. Evenmin zullen de borgen van de schuldenaar (tot betaling) gedwongen worden, zolang de hoofdschuldenaar zelf voldoende bezit tot betaling van de schuld. En zo de hoofdschuldenaar te kort schiet in de betaling, niets hebbend om te betalen, zullen de borgen aansprakelijk zijn voor de schuld; en zo ze willen zullen zij de gronden hebben en de renten van de schuldenaar, tot ze voldaan zijn voor de schuld die zij voor hem hebben betaald, tenzij de hoofdschuldenaar bewijst dat hij zijn plicht tegenover die borgen heeft gedaan (...).

12. Geen schildgeld of bede worde opgelegd in ons rijk, dan door de algemene raad van ons rijk, tenzij om ons lichaam vrij te kopen, om onze eerstgeboren zoon tot ridder te slaan en om onze eerstgeboren dochter eenmaal uit te huwen.

En voor die gevallen worde geen bede geheven tenzij ze redelijk is; hetzelfde geldt voor de beden van de stad Londen (...).

20. Geen vrij man zal het *amerciamentum* [bestrafing/ beboeting] ondergaan voor een licht vergrijp, maar hij worde gestraft volgens de maat van het vergrijp. Voor een zwaar vergrijp zal hij het *amerciamentum* ondergaan volgens de omvang van het misdrijf, maar met vrijwaring van zijn sociale positie, en insgelijks de koopman met vrijwaring van zijn beploegd land of oogst; ook zal geen van die *amerciamenta* worden opgelegd tenzij op grond van een eed van eerlijke lieden uit de buurt(...).

38. Geen gerechtsofficier zal in de toekomst iemand voor de rechtbanken mogen vervolgen op basis van zijn (beschuldigend) woord alleen, zonder dat geloofwaardige getuigen ter confirmatie worden gehoord.

39. Geen vrij man worde gearresteerd of gevangen gehouden of van zijn bezit beroofd of buiten de wet gesteld of verbannen of op enige manier ten onder gebracht, noch zullen we tegen hem oprukken of iemand tegen hem uitzenden, tenzij krachtens een wettig vonnis van zijn gelijken en volgens de wet van het land.

40. Aan niemand zullen wij recht of berechting verkopen, weigeren of uitstellen.

Bron 3

De kroniek van S. Andrea over het optreden van Ramihrdus (ca. 1076-1077) (handboek blz. 138vv)

Deze kloosterkroniek werd in de twaalfde eeuw bijgehouden door een anonieme monnik van het klooster S. Andrea in de buurt van Kamerijk. In het verhaal gaat het over het optreden van de bisschop van Kamerijk die ca. 1077 (de tijd van de gregoriaanse hervorming) op een man stuit. Hij weet niet precies wat hij van hem moet denken. Is hij een ketter of een hervormer?

Het gebeurde dan in die dagen dat de bisschop halt hield in het dorpje Lambres dat onder zijn jurisdictie viel; hij bleef daar korte tijd. Sommige informanten rapporteerden hem dat er een man in het naburige dorp Schere woonde, Ramihrdus genaamd, die een leer verkondigde die niet in overeenstemming was met het geloof: hij had door zijn preken al heel wat discipelen rondom zich verzameld en een grote groep mensen van beiderlei kunnen was het met hem eens. De man werd direct ontboden om een onderzoek in te stellen naar zijn levenswijze en zijn onderricht. De bisschop luisterde naar zijn antwoorden op de beschuldigingen, en beval vervolgens dat hij naar zijn paleis in Kamerijk gebracht zou worden om een nader onderzoek in te stellen.

Aldus werd de man op de aangewezen dag voorgeleid bij de abten en de geletterde geestelijken die bijeengekomen waren en hij werd ondervraagd over het katholieke geloof. Maar in alle kwesties hield hij zich aan de leerregels van het ware geloof. Toen hij door de bisschop gedwongen werd om dit te bevestigen door deel te nemen aan het sacrament van het avondmaal van de Heer, weigerde hij dat, beweerend dat hij dat nooit en te nimmer zou aannemen van de abten en de priesters, en zelfs niet van de bisschop, omdat zij allen ernstig besmet waren met de misdaad van de simonie en andere smerige praktijken. Alle aanwezigen ontstaken in toorn toen ze dit hoorden en zij verklaarden dat deze man als een afvallige (heresiarch) beschouwd zou moeten worden. Daar bleef de zaak bij.

Echter, vervolgens namen een aantal dienaren van de bisschop en enkele andere personen hem gevangen en zij wierpen hem in een hut. Ze staken de fik in de hut en verbrandden hem, terwijl hij geen weerstand bood, geen angst vertoonde en (zegt men) in gebed neerknielend lag. Aldus eindigde het leven van een man die vele dingen had onderwezen. Vele aanhangers van hem verzamelden later zijn botten en zijn as. In sommige steden zijn er tot op de dag van vandaag nog vele aanhangers van hem te vinden die het weefambacht uitoefenen.

Bron 4

De leden van het domkapittel van Utrecht schrijven een brief over het optreden van de ketter Tanchelm (ca. 1115) (handboek blz. 138vv)

Deze bron is bijzonder omdat daarin voor het eerst melding wordt gemaakt van een ketter in de Nederlanden. De brief is geschreven door leden van het domkapittel van Utrecht en is gericht aan aartsbisschop Frederik van Keulen. De ketter Tanchelm en zijn medestander Everwacher zitten in Keulen in de gevangenis en de Utrechtse heren willen graag dat dit zo blijft. In hun brief beargumenteren zij hun standpunt. Let er daarbij op dat hun taalgebruik en stijl veel topoi (clichés) bevatten.

‘De nederige kerk van Utrecht zendt, uit oprechte genegenheid, zeer vrome gebeden met de gediensstigheid van verschuldigde onderwerping, aan zijne Heer en eerbiedwaardige vader Fredericus, aartsbisschop van de heilige kerk van Keulen.

Eerwaarde vader, wij bedanken Uwe heiligheid ervoor dat Gij in Uw vaderlijk erbarmen ons lot betreurd hebt en dat Gij het oprukken en de onstuimigheid van onze antichrist, onruststoker en lasteraar van de christelijke kerk hebt gestuit; hij, die zijn mond heeft geopend tegen de hemel en die het gewaagd heeft tegen de sacramenten van de kerk een ketterij op te wekken, die reeds vroeger door de uitspraken van de kerkvaders de kop is ingedrukt.

Deze man immers, trots wordend door de geest der hoogmoed (welke de wortel is van alle ketterij en apostasie) heeft beweerd dat de paus, de aartsbisschoppen, de bisschoppen, de priesters en de clerici nullen zijn: en terwijl hij de zuilen van Gods kerk aan het wankelen bracht, heeft hij het ook gewaagd de hoeksteen van ons geloof, namelijk Christus, te verdelen door te bepalen dat slechts bij hem en de zijnen de kerk te vinden was en hij heeft hier geprobeerd, volgens de ketterij der Donatisten, die zich inspannen in Afrika de enige kerk te zijn, de kerk tot alleen de Tanchelmisten te beperken, de kerk, die Christus op Zijn verzoek aan de Vader van Hem heeft ontvangen om in Zijn erfdeel en Zijn bezit alle volkeren tot de uitersten der aarde te omvatten.

Heilige Vader, wees dan ook ontvankelijk voor de klachten van ons leed en richt Uw aandacht op de voorloper van de antichrist, die hem vooruitsnelt met dezelfde uiterlijke gedaante en langs dezelfde voetsporen die hij zal volgen. Hij heeft het eerste vergif van zijn ketterij toegediend aan het ruwe en zwakgelovige volk in de kuststreken. Langzamerhand is hij begonnen zijn dwalingen te verspreiden door middel van de huismoeders en de vrouwtjes, van wier innige vriendschappen, geheime conversatie en privé-eetkamer hij zeer gaarne gebruik maakte. Vervolgens heeft hij door middel van de echtgenoten ook de mannen zelf verstrikt in de netten van zijn ketterij.

Weldra begon hij niet meer in duistere plaatsen en privé-vertrekken te prediken, maar bovenop de daken, in het open veld stak hij zijn preken af tot de van alle

kanten toegestroomde menigte, en als hij een preek ging houden was hij gewoon zich te vertonen als een koning, die zijn volk gaat toespreken, dicht omgeven door zijn dienaren, die hem vooruit gingen met banier en zwaard bijwijze van koninklijke onderscheidingstekens. Het misleide volk hing aan zijn lippen als ware hij een engel Gods. Maar hij, die in waarheid een engel van de satan is, verklaarde dat de kerken Gods als bordelen verworpen moesten worden: dat wat door de bediening van de priesters aan de tafel des Heren uitgevoerd wordt, niets waard was: dat dat geen sacramenten, maar bezoedelingen genoemd moesten worden: dat de sacramenten hun kracht ontleenden aan de verdiensten en de heiligheid van de bedienaars. De heilige Augustinus zegt daarentegen:

“De Here Christus heeft Zijn verrader (die Hij de duivel heeft genoemd, iemand die alvorens zijn Heer te verraden niet eens getrouw kan zijn bij het beheren van de kas des Heren) uitgezonden met de overige apostelen om het koninkrijk der Hemelen te prediken, opdat Hij aan zou tonen dat de gaven Gods hén bereiken, die ze met geloof aannemen, zelfs indien hij, door wiens bemiddeling zij ze ontvangen, net als Judas is.”

Eveneens zegt Augustinus:

“Als bij het ontvangen van de sacramenten gelet moet worden op de waardigheid van degene die ze toedient en van degene die ze ontvangt, laat het dan zijn de waardigheid van God die ze geeft en de waardigheid van mijn geweten die ze ontvangt. Deze twee zaken zijn voor mij immers onzeker, namelijk Zijn goedheid en mijn geloof: waarom bekreunt Ge U over iets waarvan ik niets met zekerheid kan weten? Sta mij toe te zeggen: ik vertrouw op de Heer, want als ik op U moet vertrouwen, hoe kan ik er dan zeker van zijn dat Gij geen enkel kwaad hebt gedaan deze nacht?”

Tegen deze en dergelijke uitspraken predikend, maakte deze heiligschener het volk afkerig van het ontvangen van het sacrament van het lichaam en het bloed des Heren en hij verbood hen ook tienden te betalen aan de dienaars van de kerk. Hiertoe heeft hij gemakkelijk mensen overgehaald die al gewillig waren, omdat hij slechts die dingen predikte, waarvan hij wist dat ze of door hunne nieuwigheid, of door de grote bereidwilligheid van het volk in de smaak zouden vallen. Door zulke resultaten van zijn slechtheid verwierf de ellendeling zoveel brutaliteit in de misdaad, dat hij er zelfs toe overging zichzelf God te noemen, beweerend dat, indien Christus daarom God is, omdat Hij de Heilige Geest bezit, hij zelf niet minder was dan God en niet minder ongelijk aan Deze, omdat hij de volheid van de Heilige Geest had ontvangen. In deze verwaandheid bedroog hij de mensen zozeer, dat sommigen in hem de goddelijkheid vereerden en wel in een dergelijke mate, dat hij zijn badwater onder het zeer domme volk uitdeelde om het te drinken bijwijze van zegening, als een sacrament dat heiliger en krachtiger het heil van lichaam en ziel zou bevorderen.

Op een gegeven ogenblik, toen hij door een nieuw bedenksel een nieuw soort bron van inkomsten zat te verzinnen, heeft hij ook bevolen dat er een zeker beeld van de Heilige Maria (wij kunnen er haast geen woorden voor vinden) in

het midden van de menigte werd geplaatst. Hij ging er naar toe, raakte met zijn hand de hand van het beeld aan en verloofde zich door die symbolische handeling met de Heilige Maria, terwijl hij daarbij de gelofte en al die plechtige woorden van een verloving, die bij het volk gebruikelijk zijn, met zijn goddeloze mond openlijk uitsprak: Ziet, zeer geliefden – sprak hij – ik heb mij verloofd met de maagd Maria: zorgen jullie voor het verlovingsmaal en de kosten voor het huwelijk. Hij zette vervolgens twee kistjes neer, één rechts en één links van het beeld en sprak: laten de mannen hierin hun gaven doen, laten de vrouwen daarin offeren, opdat ik nu zal zien welk van beide geslachten de vurigste genegenheid voelt voor mij en mijn verloofde. En zie, het uiterst onnozele volk snelt om het hardst naar voren met giften en geschenken. De vrouwen werpen er hun oorbellen en halssnoeren in: zo verzamelde hij een enorme som gelds met een verschrikkelijke heiligschennis.

En daar komt nog bij dat een zekere smid, genaamd Manasse – van wie wij gehoord hebben dat hij ook door U samen met die misdadiger is gearresteerd – op voorbeeld van zijn zeer slechte leermeester een soort broederschap had opgericht dat men gewoonlijk een ‘gilde’ noemt, waarin hij twaalf mannen als een allegorie op de twaalf apostelen en slechts één vrouw als een allegorie op de gelukzalige Maria heeft opgenomen: deze vrouw werd – zoals de mensen beweren – beurtelings naar één van deze twaalf lieden gebracht en zij verenigde zich met hen om de beurt tot schande van de Heilige Maagd met een goddeloze bezoedeling, als ware het ter bevestiging van de broederschap.

Eveneens heeft een zekere priester, genaamd Everwacher, zich vastgeklampt aan het leermeesterschap van de goddeloze man, daarbij zijn priesterlijke waardigheid verloochenend. Hij is hem ook naar Rome gevolgd en heeft geprobeerd de kuststreken – namelijk een vierde deel van ons bisdom – met gezag van de heer paus in te laten lijven bij het bisdom Terwaan, dat behoort tot het Franse koninkrijk: ook deze persoon wordt, naar wij met genoeg hebben vernomen, door Uwe heiligheid vastgehouden. Dezelfde priester, door dik en dun een verdediger van Tanchelm, heeft zich meester gemaakt van de tienden, die behoorden aan de broeders van de kerk van Sint Pieter en heeft hun priester gewapenderhand van het altaar en uit de kerk verdreven.

Heer, ontelbaar zijn de misdaden van die lui. De meeste daarvan hebben wij maar verzwegen ter wille van de beknoptheid van de brief. Laat het voldoende zijn dit tenslotte gezegd te hebben, dat de godsdienst een zodanige verachting ten deel is gevallen, dat men des te heiliger werd beschouwd naarmate men de kerk meer verachtte.

Heilige Vader, omdat derhalve de goddelijke barmhartigheid, die het niet verdraagt dat haar kerk nog langer gevaar loopt, die personen in Uw handen heeft overgeleverd, bidden en smeken wij U in 's Heren naam hen om geen enkele reden uit Uw handen te laten glippen. Want, indien zij zouden ontsnappen, verklaren en getuigen wij U onomwonden dat de schade aan de kerk onherstelbaar zal zijn en dat zeker talloze zielen in het verderf gestort

zullen worden. Waarlijk Heer, onze kerk zal er zeer ernstig aan toe zijn als zij op een of andere manier toevallig mochten ontsnappen, wier woord volgens de apostel als een kankergezwell voortwoekert en de zielen der eenvoudigen te gronde richt door vleierij. Ook nu heeft juist onze antichrist, die zich bedrieglijk voordoet als een monnik naar het voorbeeld van zijn hoofd, wiens lidmaat hij is geworden, zich veranderd in een engel des lichts, opdat hij des te zekerder zou kunnen misleiden naarmate hij des te doortrapper het uiterlijk van geveinsde heiligheid had aangenomen. Wij vragen U, Heer, dat Gij door een gerechtvaardigde verontwaardiging in opstand gebracht wordt tegen de verfoeilijke vernielers van de kerk. Augustinus zegt immers:

“Wanneer God de overheden in beweging wil brengen tegen de scheurmakers, tegen de ketters, tegen de vernielers van de kerk, tegen de bespotters van Christus, laten zij zich er dan niet over verwonderen dat God hen opwekt zó te handelen zoals Sara Hagar afstrafte. Laat Hagar zichzelf leren kennen, laat zij haar hoofd buigen opdat zij naar haar meesteres terugkere. Waarom verbazen zij zich erover, dat de christelijke overheden in beweging gebracht worden tegen de verfoeilijke vernielers van de kerk? Zouden zij dus niet handelend moeten optreden? En hoe zouden zij dan rekenschap kunnen afleggen van hun heerschappij? Dit behoort tot de taak van de christelijke koningen, dat zij, zolang zij leven, hun moederkerk, waaruit zij geestelijk gezien zijn voortgekomen, goedgunstig beschermen.

Wij hebben de visioenen en de profetieën van Daniël gelezen. Drie jongelingen hebben God in het vuur geprezen; koning Nebukadnezar was er verbaasd over dat de jongelingen God prezen en dat het vuur om hen heen hen niet aantastte. En toen deze man, die een standbeeld voor zichzelf had opgericht en allen gedwongen had dat te aanbidden, van zijn verbazing bekomen was en toch ook wel onder de indruk was gekomen van de lofprijzingen van de jonge mannen, zodra hij de majesteit Gods in het vuur aanwezig had gezien, zei hij: ik zal een decreet uitvaardigen aan alle stammen en alle talen in de hele wereld, inhoudend dat alle mensen die een godslastering zullen hebben uitgesproken tegen de God van Sadrach, Mesach en Abednego, gedood zullen worden en dat hun huizen vernietigd zullen worden. Als Nebukadnezar God zó heeft geprezen en verheerlijkt, dat hij een decreet over zijn rijk liet uitgaan, waarom zouden de christelijke koningen dan niet in het geweer komen tegen de bespotters van de kerk van Christus?” Tot zover Augustinus.

Daarom smeken wij U in 's Heren naam dat Uwe heiligheid zó met deze mannen moge handelen, dat Gij onze kerk, die reeds lang in gevaar verkeert, te hulp komt.

Bron 5

Een levensbericht over Franciscus van Assisi (dertiende eeuw) en het Zonnelied (handboek blz. 141, 158)

Over de heilige Franciscus is erg veel geschreven. Indrukwekkend is het boek van Hélène Nolthenius (1920-2000), Een man uit het dal van Spoleto. Haar beeld van Franciscus is voornamelijk gebaseerd op bronnen van tijdgenoten zoals Thomas van Celano (Franciscus' eerste biograaf.) Zij heeft de hagiografische en historische bronnen in goed leesbaar Nederlands omgezet en is daarbij dicht bij het origineel gebleven. In 'Il canto del frate sole' (het Zonnelied) verheerlijkt Franciscus Gods schepping.

Zijn uiterlijk

Hij was buitengewoon welbespraakt en zag er opgewekt en welwillend uit, niet slap, maar ook niet aanmatigend. Hij was vrij klein van stuk, met een gewoon hoofd en een ovaal gezicht, wat naar voren gestoken. Zijn voorhoofd was vlak en smal. Zijn ogen waren niet bijzonder groot, zwart en ongekunsteld, zijn haren donker, zijn wenkbrauwen recht. Ook zijn neus was recht, regelmatig en smal, en hij had rechtstandige maar kleine oren en vlakke slapen. Zijn manier van spreken was gemoedelijk, maar ook vurig en onomwonden, en hij had een stem die hartstochtelijk was en zoet, helder en klankrijk. Voorts had hij regelmatige witte tanden, smalle fijne lippen, een zwarte dunne baard, een slanke hals, rechte schouders, korte armen, tere handen met lange vingers en uitstekende nagels, magere benen, kleine voeten, een tere huid; en hij was vel over been.

De breuk met zijn vader

Het gerucht [dat de jongeman Franciscus de rijkdom van zijn ouderlijk huis achter zich wilde laten en een aan God gewijd leven wilde gaan lijden] verspreidde zich over pleinen en straten en bereikte ten slotte de vader. Toen die hoorde hoe zijn medeburgers tegen zijn zoon tekeergingen stormde hij naar buiten en stortte zich op hem als een wolf op een schaap. Woedend sleurde hij hem het huis in en sloot hem op in een donker hok waar hij hem met razen en ranselen tot andere gedachten hoopte te brengen.

Maar toen hij voor dringende zaken op reis moest bleef de moeder, die het met de houding van haar man niet eens was, met haar zoon alleen in huis. Op vriendelijke toon begon zij op hem in te spreken, maar toen hij ook daardoor niet van zijn heilig voornemen was af te brengen, werd haar moederliefde haar de baas: ze verbrak zijn ketenen en liet hem gaan. Dankbaar keerde hij naar zijn vorig verblijf terug. Hij voelde zich vrijer en veiliger dan voorheen, gestaald als hij was door alle geleden beproevingen. Maar toen de vader thuiskwam en hem niet meer aantrof overstelpte hij zijn vrouw met verwijten en begaf zich naar de consuls. Hij eiste het geld terug dat zijn zoon uit huis ontvreemd had, en de consuls stuurden een heraut naar Franciscus om hem te dagvaarden; maar

Franciscus liet weten dat hij als dienaar Gods niet langer verplicht was voor een wereldlijke rechtbank te verschijnen. Hierop wendde de vader zich tot de bisschop, en aan diens oproep gaf de jongen gehoor. De bisschop ried hem het geld dat hij nog had aan zijn vader terug te geven. ‘Misschien’ zei hij ‘is het wel op onrechtvaardige wijze verkregen, en dan wil God niet dat je het aan een kerkelijk doel besteedt.’ Franciscus bracht het geld dus mee toen hij voor de bisschop verscheen, en zei: ‘Heer, niet alleen wil ik hem met plezier zijn geld teruggeven, maar ook zijn kleren!’ Hij ging een kamer van de bisschop binnen, trok al zijn kleren uit, legde daar het geld bovenop en liep ermee naar buiten, waar de bisschop, en zijn vader, en de andere aanwezigen stonden, en hij zei: ‘Luister goed allemaal. Tot dusver noemde ik Petrus van Bernardone mijn vader, maar nu ik besloten heb God te dienen geef ik hem het geld terug waar hij zich zo druk over maakte en al de kleren waar hij voor betaald heeft, en voortaan wil alleen nog zeggen: Onze Vader die in de hemelen is, en niet langer: Vader Petrus van Bernardone.’

De vader, ten prooi aan verdriet en woede, nam het geld en de kleren en ging ermee naar huis. De omstanders waren verontwaardigd dat hij geen enkel kledingstuk voor zijn zoon achterliet, en ze begonnen luid te wenen uit medelijden met Franciscus. Maar de bisschop sloeg vol bewondering zijn arm om hem heen en bedekte hem met zijn mantel.

In lompen gekleed verliet Franciscus de stad. Terwijl hij door het bos Gods lof liep te zingen in het Frans, stortten zich eensklaps rovers op hem en vroegen wie hij was. ‘De heraut van de Grote Koning!’ zei hij. ‘Hoezo?’ Ze gaven hem een pak slaag en gooiden hem in een kuil met sneeuw. ‘Welterusten, pummel-de-Godsheraut!’ riepen ze. Hij kroop uit de kuil, sloeg de sneeuw van zich af en trok luid zingend verder. Ten slotte bereikte hij een klooster waar hij een paar dagen in de keuken hielp om een kop soep en een oude kiel; maar toen hij zelfs die kiel niet kreeg, liep hij door naar Gubbio, waar een oude vriend hem aan een versleten boerenjak hielp. Hij keerde terug naar Assisi en wijdde zich aan de herbouw van de kapel waar het Kruisbeeld tot hem gesproken had. Arm als hij nu was moest hij bedelen om stenen.

Franciscus spreekt met de vogels

In deze jaren moet het gebeurd zijn dat hij, op weg door het dal van Spoleto, tussen Cannara en Bevagna, een grote zwerm vogels zag van allerlei soort: duiven, raven en mussen. Hij liet zijn gezellen op de weg staan en trad haastig op hen toe. Hij groette de dieren, zoals zijn gewoonte was, en merkte tot zijn verbazing dat zij niet wegvlogen. Dat vervulde hem met grote vreugde, en hij verzocht hun nederig Gods woord te willen aanhoren. En onder andere zei hij hun: ‘Mijn gevleugelde broeders, jullie moeten de Schepper van harte loven en altijd liefhebben. Hij gaf jullie veren om aan te trekken, vleugels om mee te vliegen, en alles wat jullie nodig hebben. God maakte jullie tot Edelen onder de schepselen, en verschafte jullie een woonplaats in de puurheid van de lucht; en

terwijl jullie zaaien noch maaien, zorgt en leidt hij jullie en hoeven jullie je nergens om te bekommeren.’ Bij die woorden begonnen de vogels – zoals hijzelf vertelde, en zijn begeleiders ook – zo goed als ze konden hun vreugde te tonen. Ze staken de nek naar voren, klapwiekten, openden de bekjes en keken hem aan. Ongehinderd kon hij tussen hen heen en weer lopen, waarbij zijn pij langs hun koppen en lijven streek. Ten slotte zegende hij hen met het kruisteken en gaf hun verlof om ergens anders heen te vliegen. Een maal weer op de weg verheugde hij zich, en tegelijk verweet hij zich dat hij niet eerder had gepreekt tot de vogels, nu bleek dat ze zo aandachtig luisterden.

Franciscus ontvangt in La Verna de stigmata

Hij was ook veel ziek daarboven. Er wordt verteld dat een valk, die bij zijn cel nestelde en hem in de nacht wakker schreeuwde voor het officie, daar rekening mee hield en hem, als hij er slecht aan toe was, later wekte dan anders. Behalve deze cel waar hij sliep en bad hadden de broeders een tweede cel voor hem gemaakt met een vuurhaard, waar hij kon eten. Beide bevonden zich op geruime afstand van de verblijfplaats der anderen. Op deze berg dan is het gebeurd dat hij in een visioen een man aanschouwde die als een Serafijn zes vleugels had, en die boven hem zweefde met uitgespreide armen en samengevoegde voeten, als genageld aan een kruis. Twee vleugels staken boven zijn hoofd uit, twee waren uitgestoken en dienden om mee te vliegen, en twee ten slotte bedekten het hele lichaam. Toen hij dat zag werd hij vervuld van een ontzaglijke bewondering, maar wat dit visioen wilde zeggen wist hij niet. Hij verheugde zich vooral over de welwillende, genadige blik waarmee de Serafijn, die onbeschrijflijk mooi was, hem aankeek; maar tegelijk was hij hevig ontsteld door de smartelijke wijze waarop deze aan het kruis genageld was. Nadat het visioen was verdwenen stond hij op, ten prooi aan vreugde én droefheid, en dacht er ingespannen over na wat het kon betekenen. En terwijl hij zo in grote opwinding en onzekerheid verkeerde, begonnen in zijn handen en voeten tekenen van de spijkers zichtbaar te worden, juist zoals hij die vlak tevoren aan de gekruisigde man boven zich had gezien.

Zijn handen en voeten schenen in het midden met spijkers doorboord te zijn, waarvan de koppen aan de binnenkant van de handen en de bovenkant van de voeten verschenen en de punten aan de andere zijde naar buiten kwamen. Ze waren rond aan de binnenkant en langwerpig aan de buitenkant, vlezige vergroeiingen als spijkers aan handen en voeten. Ook leek zijn rechterzijde als doorboord met een lans en toonde een groot litteken, dat dikwijls zou opengaan, waarbij zijn pij en broek vol bloed kwamen.

Het zonnelied van Franciscus van Assisi

Hoogste, almachtige, goede Heer,
U zij lof en roem en eer
en alle zegen. Slechts aan U, Allerhoogste, hechten zich die

en geen mens is waardig Uw naam te noemen.
Wees geloofd, mijn Heer, met al Uw schepselen,
en vooral met broeder zon, de heer
die de dag brengt en ons door zichzelf verlicht.
En schoon is hij en stralend met grote schittering;
Uw kenteken draagt hij, Allerhoogste.
Wees geloofd, mijn Heer,
om zuster maan en om de sterren,
Die Gij aan de hemel hebt geschaard, helder,
kostelijk en schoon.
Wees geloofd, mijn Heer, om broeder wind,
om lucht en wolken en het mooie weer, om ieder weer
waardoor Gij Uw schepselen onderhoudt.
Wees geloofd, mijn Heer, om zuster water,
die zozeer nuttig is en nederig, kostelijk en kuis.
Wees geloofd, mijn Heer, om broeder vuur,
door wie Gij de nacht verlicht;
mooi is hij en vrolijk en machtig en sterk.
Wees geloofd, mijn Heer, om onze zuster moeder aarde,
die ons voedt en ons behoedt
en velerlei vruchten draagt, bonte bloemen
ook en groen.
Wees geloofd, mijn Heer,
om hen die vergiffenis schenken omwille van
Uw liefde,
en die ziekte verduren en leed.
Zalig zij die in vrede verduren,
want door U, Allerhoogste, zullen zij worden gekroond.
Wees geloofd, mijn Heer,
Om onze zuster de lijflijk dood,
waaraan geen levend mens ontkomen kan.
Wee over hen die in doodzonde sterven.
Zalig zij die Uw heilige wil volgen,
want de tweede dood zal hen niet deren.
Loof en zegen mijn Heer
en dank en dien Hem in grote deemoed.

Bron 6

De kroniekschrijver Thomas Walsingham (veertiende eeuw) beschrijft in zijn *Historia Anglicana* het optreden en de ideeën van John Ball (handboek blz. 173-174)

In Engeland trad in de jaren vóór het optreden van John Wycliff (+1384) de hervormingsgezinde priester John Ball op. In zijn preken pleitte hij voor een radicale terugkeer naar het leven van de eerste christenen, toen er – volgens hem – geen verschillen waren tussen arm en rijk. Hij verzette zich tegen de machtsaanspraken van de kerk, van de paus in het bijzonder. Zijn ideeën speelden een belangrijke rol bij de Engelse boerenopstand (1381). Hij eindigde op het schavot. Dit fragment is ontleend aan de eigentijdse kroniekschrijver Thomas Walsingham, een monnik van het St. Albans klooster.

En om de mensen nog meer te besmetten met zijn leer, begon hij te Blackheath, waar een twintgduizendkoppige menigte verzameld was, zijn preek als volgt: “Toen Adam dolf en Eva span, Waar was toen de edelman?” En op dit thema voortbordurend trachtte hij, overeenkomstig de door hem gekozen zegswijze, te bewijzen dat vanaf het begin alle mensen van nature gelijk geschapen waren en dat slavernij het gevolg was van onrechtvaardige onderdrukking, door slechte mensen, tegen de wil van God. [...] Daarom moesten ze de grote heren van het koninkrijk doden, vervolgens de juristen, rechters en juryleden afslachten, ten slotte eveneens diegenen vernietigen waarvan het waarschijnlijk was dat ze in de toekomst een gevaar voor de gemeenschap zouden gaan vormen. Zo zouden ze vrede en veiligheid in de toekomst verkrijgen, als er, na verwijdering van de groten van het land, onder de mensen gelijke vrijheid en adel, waardigheid en macht zouden heersen.

Bron 7

De kroniek van Thomas van Kempen (eind vijftiende eeuw) over Thomas van Kempen (handboek blz. 175)

Dit gedeelte van de kroniek van Thomas van Kempen (Thomas á Kempis) is door een opvolger geschreven. Het bevat immers een verslag van Thomas' dood en een typering van zijn persoon.

In datzelfde jaar stierf op Sint-Jacobus na de completen onze zeer geliefde broeder Thomas Hemerken, geboortig uit Kempen in het bisdom Keulen. Hij overleed op 91-jarige leeftijd, 62 jaar na zijn inkleding en in het 58ste jaar van zijn priesterschap. In zijn jeugd was hij een leerling van heer Florens in Deventer geweest. Deze stuurde Thomas op 19-jarige leeftijd naar zijn broer, die toen prior in Sint-Agnietenberg was. Na een proeftijd van zes jaar werd hij door deze prior ingekleed.

Vanaf het begin van het klooster doorstond hij veel ontberingen, aanvechtingen en inspanningen. Maar ook kopieerde hij onze bijbel volledig, en deed hetzelfde met tal van andere boeken, ten behoeve van het klooster en ook tegen betaling. Daarenboven schreef hijzelf tot stichting van de jongeren allerhande kleine boekjes in een heldere en eenvoudige stijl, maar groots van strekking en uitwerking. Hij voelde zich buitengewoon aangetrokken tot het lijden des Heren en hij was bewonderenswaardig troostend voor de beproefden en gekwelden. In zijn ouderdom had hij te lijden van zijn aanleg tot waterzucht in de benen. Tenslotte ontsliep hij in de Heer en werd begraven in de oostelijke kruisgang, naast broeder Petrus Herbort.

Bron 8

Thomas van Kempen, De navolging van Christus (ca. 1420) (handboek blz. 175)

De 'imitatio Christi' (De navolging van Christus) behoort tot de wereldliteratuur, hoewel er geen nieuwe gedachten in geformuleerd worden. Het is een compilatie van citaten uit de Bijbel, van de kerkvaders en andere christelijke schrijvers. Juist door de eenvoud en de gerichtheid op de lijdende Christus kon het in de vijftiende eeuw en in de eeuwen daarna uitgroeien tot een 'klassiek' werk waarin de christelijke boodschap is teruggebracht tot de kern.

Boek I, caput 20

Zoek een gelegenen tijd om met u zelven alleen te zijn,
en overdenk menigwerf de weldaden van God.

Laat varen wat enkel uw nieuwsgierigheid prikkelt,
en lees met aandacht zodanige geschriften,
waarin ge eer vinden kunt en aansporingen tot verootmoediging,
dan stof om u bezig te houden.

Zo gij u onttrekken wilt aan nodeloze gesprekken,
aan ijdel gaan van den een tot den ander,
ook aan het opvangen van allerlei nieuws en gerucht,
zult gij overvloedigen en bekwamen tijd vinden om u te wijden aan vrome
overdenkingen.

De grootste heiligen hebben, waar zij maar konden, het gezelschap van mensen
gemedend,

liever verkozen zij God in het verborgene te dienen.

Iemand heeft eens gezegd:

“zo dikwijls ik onder mensen geweest ben,
ben ik altijd minder thuis gekomen”.

Ook ons overkomt dit telkenmale,
als wij langen tijd ons met elkander onderhouden hebben.

Lichter valt het geheel en al te zwijgen,
dan in woorden niet buiten de maat te gaan.

Lichter valt het tehuis op den achtergrond te blijven,
dan daarbuiten zich genoegzaam te wachten voor het kwade.

Zo wie dan begeert tot een innerlijk en geestelijk leven te komen,
hij moet, met Jezus, de schare ontwijken.

Boek I, caput 2

Laat af van overmatigen weetlust,
daarin toch wordt gevonden veel verstrooiing en teleurstelling.

Wie kennis bezitten, willen gaarne in het aanzien en den roep van wijzen staan.

Vele dingen zijn er,

waarvan de kennis voor de ziel weinig of gene nuttigheid medebrengt.
En wel zeer dwaas is hij,
die op iets anders zijn oogmerk richt,
dan op wat dienen kan tot zijne zaligheid.
Veelheid van woorden verzadigt de ziel niet,
maar een goed leven houdt den geest vers,
en een zuiver geweten
geeft een groot vertrouwen op God.
Hoe groter en beter uw weten is,
des te strenger zal deswege uw oordeel zijn, zo gij er niet te heiliger om geleefd
hebt.
Draag daarom geen roem op enige kunst of wetenschap,
maar voed veeleer vreze om de meerdere kennis, die u geschonken is.

Bron 9

Sonnetten van Petrarca (1304-1374) (handboek blz. 187-188)

Francesco Petrarca, hét voorbeeld van een 'homo litteratus' kan worden beschouwd als een van de grondleggers van de renaissance: als denker door zijn werken in het Latijn en als kunstenaar door zijn gedichten in het Italiaans. Petrarca is de auteur van in terzinen geschreven 'Trionfi', maar bovenal de schepper van de 'Canzoniere'. Dit is een fraaie verzameling gedichten (vooral sonnetten) die vrijwel alle betrekking hebben op zijn idealiserende liefde voor Laura, een Provençaalse die hij voor het eerst zag op Goede Vrijdag van het jaar 1327. De 'Canzoniere' valt in twee delen uiteen: in het eerste deel bezingt de dichter Laura tijdens haar leven, in het tweede treurt hij om haar na haar dood. Hier volgen twee gedichten.

267

Ach schoon gezicht, ach zoete blik der ogen,
ach fiere houding en gracieuze gang,
ach lieve woorden die met zachte drang
lafaards bemoedigen en trotsen bogen,

ach glimlachjes die mij zó diep bewogen
dat ik nog enkel naar de dood verlang,
o koninklijke ziel, o liefste, ontvang
de hulde van mijn aardse onvermogen!

Van nu af wil ik leven door jouw sterven!
Maar al wat ik aan ramspoed ondervind
is niets bij 't feit dat ik jouw troost moet derven:

De zoete hoop waarmee ik heb bemind
en het geluk dat ik toen mocht verwerven
is mét jouw stem vervlogen in de wind!

272

Het leven vlucht en blijft niet éven staan,
terwijl de dood het volgt met rasse schreden.
En nu ik strijd met heden en verleden,
springt ook de toekomst dreigend op mij aan.

Bedroefd denk ik aan wat ik heb gedaan
en nog zal doen. En ik zou echt met reden
mijn levensdraad al hebben afgesneden,
als ik niet met mezelve was begaan.

En al wat goed was in mijn levensdagen
komt bij mij op, maar vlak boven mijn hoofd
zie ik aan de andere kant de stormwind jagen

dichtbij de haven die mij rust belooft,
de stuurman moe, het want kapotgeslagen,
het licht, dat mij zo lief was, uitgedoofd.

Bron 10

Dante over de hel in de Divina Commedia (begin veertiende eeuw) (handboek blz. 146, 158)

Dantes 'Divina Commedia', een omvangrijk dichtwerk in terzinen, kan als een 'summa' van middeleeuws denken worden beschouwd. Dante beschrijft hierin een tocht die hij maakt door de rijken van het hiernamaals: een opgang naar God vanuit de Hel via de Louteringsberg naar het Paradijs. Hij wordt op zijn reis eerst vergezeld door de Latijnse dichter Vergilius, daarna door zijn geliefde Beatrice en ten slotte door de mysticus Bernard van Clairvaux. Het werk zit vol verwijzingen naar de klassieke oudheid, het christendom, Dantes eigen tijd, etc. En omdat het daarnaast ook zeer veel symboliek bevat, is het moeilijk toegankelijk. Dit heeft echter niet belet dat het, vooral ook door de klankrijkdom van het Italiaans, is uitgegroeid tot een van de onbetwiste meesterwerken van de wereldliteratuur. Hier is weergegeven een fragment uit 'De Hel': Dante en Vergilius bereiken de poort die toegang geeft tot de hel. Zodra ze die zijn gepasseerd, komen ze bij de plaats waar zich de eerste zondaars bevinden: de slappelingen die zo verachtelijk zijn dat ze niet eens een plaats in de hel verdienen. Iets verder zien de beide dichters de rivier de Acheron, waar de zondige zielen door de veerman Charon naar de eigenlijke hel worden overgezet.

‘Door mij gaat men binnen in de stad van pijn, door mij gaat men naar het eeuwig lijden, door mij gaat men tot de mensen die verloren zijn.

Rechtvaardigheid bewoog mijn hoge Maker: ik ben het werk van de goddelijke Macht, de hoogste Wijsheid en de eerste Liefde. Al wat vóór mij werd geschapen was eeuwig, en ook ik blijf eeuwig voortbestaan. Laat varen alle hoop gij die hier binnentreedt!’

Deze woorden zag ik in een donkere kleur boven een poort geschreven staan, en daarom zei ik tegen Vergilius: ‘Meester, wat daar staat lijkt mij verschrikkelijk.’ En hij, die meteen begreep wat ik bedoelde, antwoordde: ‘Hier moet men elke angst van zich afzetten en elke lafheid dient hier dood te zijn. Wij zijn gekomen op de plaats waar ge, zoals ik u heb gezegd, de droeve zielen zult zien, die de gave om God te schouwen hebben verloren.’

En nadat hij met een blijde uitdrukking op zijn gezicht zijn hand in de mijne had gelegd, waardoor ik moed vatte, leidde hij mij de verborgenheden binnen. Daar klonken zuchten, jammerklachten en luide kreten op in de sterrenloze lucht, waardoor ik, omdat ik dat alles voor het eerst hoorde, tot tranen toe werd bewogen. Afgrijpselijke talen, gruwelijke klanken, woorden van smart, uitroepen van toorn, schelle en schorre stemmen, en rouwmisbaar dat ermee gepaard ging, brachten een tumult teweeg, dat daar in die tijdloze duisternis eeuwig rondwielt als zand bij een wervelstorm.

En vervuld van huiver en ontzetting vroeg ik mijn meester: ‘Wat is het dat ik daar hoor? En wat voor mensen zijn dat, die zo door smart overmand lijken?’ En Vergilius antwoordde mij: ‘Dit ellendig lot ondergaan de trieste zielen van hen die zonder schande en zonder eer hebben geleefd. Zij zijn vermengd met het nietswaardig koor van engelen, dat niet tegen God in opstand kwam en hem ook niet trouw bleef, maar zich afzijdig hield. De hemel verjaagt hen om niet aan schoonheid in te boeten, en de diepe hel neemt hen niet op omdat de slechten zich dan nog enigermate op hen zouden kunnen beroemen.’ Ik vroeg toen: ‘Meester, wat voor een kwelling is het die hen zo luid doet jammeren?’ Hij antwoordde: ‘Dat zal ik u kort uitleggen. Deze zielen hebben geen hoop meer op de dood, en hun blinde leven is zo minderwaardig dat zij ieder ander lot benijden. De wereld bewaart aan hen geen enkele herinnering, en Gods erbarming en gerechtigheid versmaadt hen: laten we daarom niet over hen praten. Kijk maar even en loop dan door.’

En toen ik keek, zag ik een vaandel in de rondte gaan met zulk een snelheid dat het mij toescheen dat het elke rust onwaardig was. En daarachter liep zó’n lange stoet van mensen dat ik nooit zou hebben gedacht dat de dood er al zoveel had weggevaagd. Nadat ik er enkelen van had herkend, ontwaarde ik ook de schim van hem wiens lafheid de oorzaak was van zijn grote weigering. Terstond begreep ik toen en was ik er zeker van dat dat de schare was van de slappelingen, die aan God en aan zijn vijanden mishagden. Deze ellendelingen, die in feite nooit hadden geleefd, waren spiernaakt en werden aan één stuk door gestoken door grote vliegen en horzels die daar rondvlogen. Het bloed dat daardoor over hun gezicht stroomde, werd, nadat het zich vermengd had met tranen, aan hun voeten door walgelijke wormen opgezogen.

En toen ik mijn blik vervolgens verder rond liet gaan, zag ik een grote menigte mensen aan de oever van een brede stroom. Ik zei daarom tegen Vergilius: ‘Meester, sta mij toe te weten wie dat zijn en zeg mij welke wet hen zo begerig maakt om over te steken, zoals ik zelfs in het schemerdonker nog kan ontwaren.’ ‘Dit alles zal u duidelijk worden,’ zo legde hij mij uit, ‘wanneer we onze schreden zullen zetten op het droefgeestig strand van de Acheron.’ Toen hij dat gezegd had, sloeg ik beschaamd mijn ogen neer, en omdat ik bang was dat mijn woorden hem niet aangenaam geweest waren, onthield ik mij tot aan de rivier van spreken.

En zie, daar kwam per boot over het water een grijsaard naar ons toe, oud en met sneeuw witte haren, die schreeuwde: ‘Wee gij zondige zielen! Geef de hoop maar op nog ooit de hemel te aanschouwen: ik kom hier om u over te zetten naar de andere oever, waar eeuwige duisternis heerst in hitte en kou. En gij, levende ziel, die daar staat, verdwijn en waag het niet om mee te gaan met hen die reeds gestorven zijn.’ Maar toen hij zag dat ik niet wegging, riep hij: ‘Langs andere havens dan deze zult gij de overkant bereiken: een lichter schip behoort u te dragen.’ Waarop mijn gids tegen hem zei: ‘Charon, maak u niet kwaad: men

wil dit nu eenmaal dáár waar men kan wat men wil, en meer moet ge niet vragen.’

Daarop kwamen de ruigbehaarde wangen van de schipper van het vale moeras, wiens ogen door vlammen omkranst waren, tot rust. Maar de zielen, die dodelijk vermoeid waren en spiernaakt, veranderden van kleur en begonnen te klappertanden zodra ze deze harde woorden hoorden; ze vervloekten God en hun ouders, het menselijk ras, en de plaats, de tijd en het zaad van hun verwekking en geboorte. Daarna dromden ze allen luid schreiend samen op de Troosteloze oever, waar iedereen terecht komt die God niet vreest.

De demon Charon met zijn gloeiende ogen drijft hen daar doormiddel van tekens bijeen, terwijl hij ieder die treuzelt met zijn vaarboom bewerkt. En zoals in de herfst de blaren zich een voor een losmaken totdat de tak uiteindelijk heel zijn bekleedsel op de grond ziet liggen, zo werpen zich daar de slechte afstammelingen van Adam, wanneer ze daartoe een teken hebben gekregen, een voor een van de oever in het vaartuig, als vogels die de lokroep horen. Zo gaan ze dan over de bruine golven, en voordat ze aan de overzijde zijn uitgestapt, verzamelt zich aan deze kant al weer een nieuwe schare.

‘Mijn zoon’, zo sprak mijn meester vriendelijk, ‘degenen die in Gods toorn sterven, komen hier uit alle landen samen. En ze zijn bereid deze stroom over te gaan omdat de goddelijke gerechtigheid hen zó aanspoort dat hun vrees hier omslaat in begeerte. En nooit steekt hier een ziel over die goed is. Als Charon zich dus over u beklagt, zult ge nu wel begrijpen wat zijn woord betekent.’

Hierna beefde de donkere vlakte plotseling zo krachtig dat de herinnering alleen al mij nu nog doet baden in het zweet. En uit de tranenrijke bodem stak een stormwind op, die een vuurrode lichtflits de lucht in zond, waardoor elk gevoel in mij volledig werd tenietgedaan. En als door slaap bezwaard stortte ik levenloos ter aarde.

Bron 11

G. Boccaccio (1313-1375) vertelt in de inleiding van zijn Decamerone over de pest in Florence (handboek blz. 151-152, 189)

Boccaccio vestigde zich nadat de pest was uitgewoed in Florence. Daar maakte hij kennis met Petrarca, met wie hij een correspondentie onderhield. In de Decamerone, geschreven tussen 1349 en 1351, gaat het vooral om de liefde. In de inleiding vertelt Boccaccio hoe zeven jonge vrouwen en drie jongemannen elkaar in een kerk ontmoeten tijdens de pestepidemie van 1348. Zij besluiten zich terug te trekken in een landhuis, waar zij hun tijd doorbrengen met het vertellen van korte verhalen (de verhalen die tezamen de Decamerone vormen). Tien dagen lang worden er dagelijks tien novellen verteld waarin op een vrije wijze over de lichamelijke liefde wordt gesproken. In dit fragment gaat het echter om een beschrijving van de pest. Het boek werd in 1971 verfilmd door de Italiaanse regisseur P.P. Pasolini.

Er waren dan, sedert de zegenrijke Incarnatie van Gods Zoon, dertienhonderdachtenveertig jaren verlopen, toen in de voortreffelijke stad Florence – met welker schoonheid die van geen andere Italiaanse stad zich meten kan – de dodelijke pestilentie uitbrak. Die had zich, na enkele jaren tevoren – hetzij door kosmische krachten gewekt, hetzij door de rechtmatige toorn Gods over de stervelingen uitgestort, om hen wegens de boosheid van hun levenswandel te kastijden – in het morgenland te zijn uitgebroken en er talloze slachtoffers gemaakt te hebben, rusteloos van plaats tot plaats voortjend, helaas tot het Westen uitgebreid. Noch wijs beleid, noch menselijke voorzienigheid (waardoor onder meer op last van de overheid de stad van stapels vuil en afval werd gereinigd, aan alle zieken de toegang werd verboden en vele maatregelen werden aanbevolen voor het behoud van de gezondheid), noch herhaalde – door godvruchtige burgers tot God opgezonden smeekbeden mochten baten: omtrent het begin van de lente van voornoemd jaar begon de vreselijke ziekte haar rampzalige uitwerking te demonstreren, in heviger mate nog dan men had gevreesd.

In het Oosten werd de dodelijke infectie gekenmerkt door neusbloedingen, maar hier manifesteerde zich – zowel bij mannen als bij vrouwen – het begin van de ziekte door zwellingen in de lies of de oksel, waarvan sommige de omvang kregen van een gewone appel of van een ei, terwijl andere nog groter werden of wel kleiner bleven; en die door het volk ‘gavoccioli’ (bubonen) werden genoemd. En van die beide plaatsen uitgaande, verspreidden de dodelijke gezwellen zich snel over het ganse lichaam; waarna de symptomen van de ziekte weldra veranderden in zwarte en grauwe vlekken, die zich in menigte op de armen, de dijbenen en andere ledematen vertoonden: bij sommigen groot en schaars, bij anderen klein en talrijk. En evenals de ‘gavoccioli’, waren ook deze vlekken een nimmer falend voorteken van de dood.

[...] Deze en soortgelijke of nog schokkender gebeurtenissen waren oorzaak, dat zich van de overlevenden een – met allerlei fantastische voorstellingen gepaard gaande – paniek meester maakte; met het bedenkelijke gevolg, dat iedereen, op eigen lijfsbehoud bedacht, er toe kwam de zieken en hun omgeving te ontvluchten.

Sommigen waren van mening, dat matigheid en onthouding van elke overdaad hun weerstand tegen infectie gunstig zou beïnvloeden; mitsdien vormden zij groepen, die in volledige afzondering trachtten te leven. Zij verschansten zich in huizen, waar nooit iemand ziek had gelegen, genoten met mate van uitgezochte gerechten en wijnen, vermeden elke uitspatting, spraken met niemand en wilden van geen ziekte- of sterfgeval horen, maar vermeden zich in muziek en zodanige andere genoegens als binnen hun bereik lagen.

Anderen daarentegen beweerden, dat ‘eten, drinken en vrolijk zijn’: het toegeven aan elke lust, gepaard gaande met lach en spot over alle narigheden, de zekerste remedie tegen alle kwaad was. Ze deden hun uiterste best om deze theorie in praktijk te brengen, zwierven dag en nacht van de ene taveerne naar de andere, alles door elkaar en in mateloze hoeveelheden drinkend, en dit bedrijf voortzettend in alle particuliere woningen, waar ze wisten dat iets van hun gading te vinden was. Moeilijk viel hun dit laatste niet, aangezien iedereen als ware het einde der dagen gekomen – zich zelf en al zijn hebben en houden verwaarloosde; zodat de meeste huizen voor jan en alleman openstonden en elke vreemdeling zich daarin kon gedragen, als ware hij de huisheer zelf. Maar ondanks de beestachtigheid van hun optreden verzuimden zij niet, elke aanraking met de zieken zoveel mogelijk te vermijden.

En te midden van alle ellende en verwording in onze stad ging de eerbied voor de goddelijke en menselijke wetten en instellingen volkomen teloor; priesters en dragers van overheidsgezag waren ziek of dood, of wel dermate verstoken van dienaren, dat zij hun ambt niet konden uitoefenen. Bijgevolg stond het ieder vrij, zijn lusten bot te vieren.

Velen zochten hun heil in een middenweg tussen de twee bovengeschetste stromingen; zij legden zich ten aanzien van spijs en drank geen bijzondere beperkingen op en gingen zich evenmin te buiten aan drinkgelagen en andere uitspattingen. Zij aten zoveel ze lustten en zonderden zich niet af. Maar wanneer zij zich op straat bewogen, droegen zij bloemen of welriekende kruiden of wel verschillende specerijen in de hand, die ze herhaaldelijk aan de neus brachten; zulks in de mening, dat het heilzaam was hun hersens met dergelijke geuren te verzadigen, waar nog bij kwam, dat de lucht geheel bezwangerd was door de stank van lijken, zieken en medicamenten.

Anderen waren nog hartelozter (al schenen ze inderdaad de veiligste weg te kiezen) en stelden zich op het standpunt, dat er maar één middel bestond om de pest te ontvluchten, namelijk om ervoor op de loop te gaan. Vandaar dat vele mannen en vrouwen, enkel om zichzelf bekommerd, hun stad, hun huis of andere woonplaats, hun bloedverwanten en hun bezittingen in de steek lieten en

naar elders, respectievelijk naar hun landgoed de wijk namen. Alsof de toorn Gods, die ter bestraffing van 's mensen ongerechtigheden deze pestilentie had gezonden, hen daar niet zou kunnen achterhalen en zich beperken zou tot het treffen van degenen die binnen hun stad bleven! Of meenden zij wellicht, dat het de toeleg van de Voorzienigheid was, in Florence geen levende ziel over te laten, zodat de stad ten ondergang gedoemd ware?

Al stierven zeker niet alle aanhangers van die verschillende methoden, toch ontsprongen zij geenszins allen de dans [...].

Wat zal ik er (om over het land niet meer te spreken en nog even tot de stad terug te keren) verder nog van zeggen, dan dit: dat door de onbarmhartigheid des Hemels – en ten dele ook door die van de mensen onderling – naar men met zekerheid aanneemt, tussen maart en juli meer dan honderdduizend lieden binnen de muren van Florence het leven lieten; ten dele als rechtstreeks gevolg van de verschrikkelijke pestilentie, ten dele doordat de door paniek bevangen mensen hun zieke medeburgers slecht verzorgden of geheel aan hun lot overlieten. Wellicht had men vóór deze rampzalige gebeurtenis het aantal inwoners van de stad niet eens zo hoog aangeslagen! Ach, hoeveel trotse paleizen, prachtige huizen, vorstelijke woningen, eertijds gonzend van het familieleven der groten dezer aarde, waren thans zelfs door de laatste bediende verlaten! Hoeveel roemrijke geslachten bleven zonder nakroost, hoeveel ontzaglijke nalatenschappen en geweldige rijkdommen zonder rechtmatige erfgenaam? Hoeveel wakkere mannen, schone vrouwen, bekoorlijke meisjes en jongelingen (die niet slechts leken, maar mannen als Galenus, Hippocrates en Aesculapius voor toonbeelden van gezondheid zouden hebben gehouden) gebruikten het noenmaal nog met hun verwanten, makkers en vrienden om reeds de eigen avond in het hiernamaals aan te zitten met hun voorouders!

Maar het wroeten in al die ellende begint mij zelf te verdrieten; daarom wil ik, met voorbijgaan van hetgeen ik zonder bezwaar onvermeld kan laten, u thans vertellen, hoe – terwijl onze stad op het uiterste lag en van al zijn bewoners beroofd was – in de aloude kerk van Santa Maria Novella (naar ik van betrouwbare zijde heb vernomen) op een dinsdagmorgen een zevental jonge vrouwen bijeen waren, die vrijwel als enige bezoeksters de dienst in een bij de algemene rouw passend gewaad hadden bijgewoond. Allen bestonden elkander (als vriendinnen, burens of verwanten) en haar leeftijd varieerde van achtentwintig tot achttien jaar; ze waren intelligent, van goeden huize, welgevormd, van onberispelijke levenswandel en gesierd door een ingetogen gratie ...

Bronverwijzingen

Bron 1

Bange, P. (vert. en comm.) (1999) *Een catechetische dialoog uit de twaalfde eeuw. Honorius' Elucidarium* (blz. 45-46) Nijmegen: KUN.

Bron 2

Zie bron 10 in de reader bij onderwijseenheid MID1, blz. 262-264.

Bron 3

Wakefield, W.L. & A.P. Evans (red.) (1969) *Heresies of the High Middle Ages* (blz. 95-96) New York/Londen: Columbia University Press.

Chronicon S. Andreas in *MGH SS VII* (blz. 540) Vertaling: N. Lettinck.

Bron 4

Muller Fz, S. & A.C. Bouman (1920) *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*. dl. 1 (blz. 260-263) Utrecht: Oosthoek. Vertaling: N. Lettinck.

Bron 5

Nolthenius, H. (1988) *Een man uit het dal van Spoleto. Franciscus tussen zijn tijdgenoten* (blz. 105, 112-113, 139, 171, 177) Amsterdam: Querido.

Bron 6

Grote Winkler Prins Encyclopedie. dl. 14 (1981) (blz. 8) 8^e dr.

Amsterdam/Brussel: Elsevier.

Bron 7

Kruijf, Udo de, Jeroen Kummer & Freek Pereboom (red.) (2000) *Een klooster ontsloten. De kroniek van Thomas van Kempen in vertaling en met commentaar* (blz. 196) Kampen: IJsselacademie.

Bron 8

Van Kempen, Thomas (1948) *De navolging van Christus* (blz. 34) Is. van Dijk (vert.) Haarlem: Tjeenk Willink & Zoon.

Bron 9

Zie bron 10 in de reader bij onderwijseenheid MID1, blz. 349-350.

Bron 10

Zie bron 10 in de reader bij onderwijseenheid MID1, blz. 345-348.

Bron 11

Boccaccio, Giovanni (1969) *Decamerone* (blz. 23-30) A. Schwartz (vert.), Max Nord (inl.) Amsterdam: Meulenhoff.